

MODERLEŞEN TÜRKİYE’NİN TARİHİ

BATININ ETKİSİNDE İLK MODERNLEŞME GİRİŞİMLERİ

18. Yüzyıl Sonunda Osmanlı

18. yüzyılda Balkanlara, Anadolu’ya ve Arap coğrafyasının büyük kısmına hâkim olan Osmanlı İmparatorluğu, egemen olunan bu coğrafyaya gerçekte, güçlü bir şekilde hükmedemiyordu; özellikle Kuzey Afrika ve Arap yarımadasında iktidarın siyasi gücü neredeyse kaybolmuştu. Bu geniş coğrafyaya oranla nüfus rakamları ne yazık ki çok düşüktü. Bu nüfus eksikliği, Avrupa nüfusunun hızla arttığı 19. yüzyıl boyunca Osmanlı için hem ekonomik hem de askeri açıdan başlıca olumsuz koşullardan birisini oluşturacaktı. Bu nüfus kaybının nedenleri savaş, açlık ve hastalıklardı. Savaşlar, merkezi denetim ve kamu düzeninin muhafaza eksikleri yüzünden çıkan küçük çaplı iç çatışmalar, tarımsal üretim ve iletişimde kesintilere neden oluyor, bunun sonucunda ortaya çıkan kıtlık, gıda yetersizliği nedeniyle zayıf halk, salgın hastalıklara maruz kalıyordu.

Etnik ve dinsel olarak çokkültürlü bir toplumsal yapıya sahip olan Osmanlı İmparatorluğu’nun din ve devlet arasında fark gözetmeyen bir İslam İmparatorluğu olduğu gerçeği 18. yüzyılda, en azından uygulamada, değişmişti. Şeriatın kuramsal olarak en üst seviyede hüküm sürmesine karşın, uygulamada yalnızca aile hukuku ve mülkiyet meseleleriyle sınırlandırılmış olduğu gerçeği vardı. Kamu ve ceza hukuku, Sultan’ın örf ya da kanun denilen laik fermanlarına dayandırılmıştı. Gayrimüslim cemaat, İstanbul’daki dini lider tarafından temsil edilen “ülke çapında” özerk cemaatler şeklinde değil de devletin yerel temsilcileri karşısında belli ölçüde özerkliğe sahip, zimmi statüsündeki yerel cemaat şeklinde topluma dâhil edilmişlerdi. Osmanlı, İslam’ın “tek ve bölünemez” olma özelliğine dayanarak, Müslüman nüfusa karşı – özellikle de Sünni iktidarla aykırı düşünlere - Hristiyanlara olduğunda çok daha sert bir hükümlerlik gösteriyordu.

Nüfus yapısıyla ilgili olarak İmparatorluk için bu dönemdeki (sonrasında 19. yüzyıl boyunca da göreceğimiz gibi) en büyük sorun; şeriat gereği “aman”dan yararlanan gayrimüslüm tebaanın büyük güçlerin hamiliğinde, gerçekte Sultan tarafından dost devletlerin Osmanlı’da ikamet eden tebaasına bahşedilen hukukî ve sosyal ayrıcalıkları kapsayan “kapitülasyon”ları, Avrupa ile Osmanlı arasındaki değişen güç dengesiyle birlikte suistimal etmeye başlaması olmuştur. Osmanlı’dan “berat” alarak yabancı bir gücün tebaası olan yerli Hristiyanlar (çoğunluğu Rum ve Ermeniler), tabi oldukları güçlerin kapitülasyonları altına

girmişler bu da giderek Müslüman tebaa üzerinde sürekli büyüyen bir üstünlük kurmalarını sağlamıştır. Osmanlı'nın, 19.yüzyıl boyunca yapılan tüm reformlara rağmen, sonunu hazırlayacak olan tüm gelişmelerin altında yatan en büyük etmenlerden biride bu durumdu.

Osmanlı yönetim sisteminde, vergi ödemeyen, silah taşıma hakkına sahip ve çoğu da Sultan'ın kendi hane halkının öyle ya da böyle bir uzantısı olan seçkinler sınıfı ile bunun tam tersi durumdaki halk kitlesi ayrımı vardı. İktidarın temsilcileri ve yazılı İslam kaynaklarıyla adap adı verilen daha laik bir töreler-beğeniler bütününe dayanan klasik uygarlık geleneğinin oluşturduğu ahlakî düzenin bekçileri olan, ayrıcalıklı bu seçkinler grubuyla (ordu, kalemîye, saray halkı ve ulema) hemen hemen hiçbir okum-yazma bilmeyen ve ufukları en yakın kasaba pazarını geçmeyen, devletin vergi yükünü tamamen omuzlamış kırsal nüfus arasında adaletsiz bir uçurum vardı. Bu uçurum, Osmanlı (sonrasında Türk) modernleşmesinin, Batılı değerlere ulaşmayı başaran elit bir askeri-bürokratik sınıf tarafından, halka rağmen yürütülmesine ve reformların geniş halk kitlelerince bütünüyle hiçbir zaman benimsenmemesine neden olmuştur.

Toplumsal yapılanmadaki uçurumların yanı sıra resmî ideolojisi, İslam cemaatini dış dünyaya karşı savunmak ve İslam toplumu içerisinde adaleti sürdürmek olan Osmanlı toplum düşüncesi gereğince, etnik-dinsel kimliği ne olursa olsun, her topluluk ve her birey başkalarının haklarını çiğnemedi, ahengi bozmadan kendi hudutları dâhilinde kalmalıydı. Devlet, hukukun sınırları içinde yönetmeli ve hududu halka zorla kabul ettirmeliydi. Hudutlara bağlı kalmayan bir hükümdar ya da onun temsilcisi “zulüm” etmiş sayılırdı. Katıksız “istikrara” dayanan bu muhafazakâr siyasal anlayış ve bu anlayışın şekillendirdiği tutucu (çoğu zaman da bağınaz) halk kitleleri, toplumsal düzendeki herhangi bir değişikliği, düzene sızmaya çalışan bir yeniliği, olumlu ya da olumsuz ayrımına bile tabi tutmadan “fitne” olarak nitelendirmekte ve Osmanlı'nın, aydınlanma çağının gerektirdiği topyekûn akılcı değişimi gerçek anlamıyla hiçbir zaman gerçekleştirememesine neden olmaktaydı.

Osmanlı'yı modern ulus-devletlerden ayıran üç temel özellik vardı: Birincisi, Osmanlı'nın yönetim mekanizması çok küçüktü. Bu, yerinden yönetimi oldukça kısıtlayan ve devlet tarafından icra edilen ve ondan beklenen görevleri, modern ölçütlere (genel eğitim, sağlık, barınma, sosyal yardım) göre en düşük seviyede kalmasına neden oluyordu. İkinci olarak, küçük çaplı devlet örgütü, devletin, tebaayı oluşturan bireylerle ilişkisini cemaat temsilcileri (papaz, imam, lonca başkanı, konsolos, aşiret şeyhi) aracılığıyla yürütmesini zorunlu kılıyordu. Halk kitlelerinin, özgürlük, adalet ve insan hakları düşünceleriyle tanıştığı 19. yüzyılda, yukarıda betimlediğimiz durum, devlet yönetimi için önemli bir dezavantaj oluşturmaktaydı. Üçüncü ve son olarak da yasa önünde eşitlik kavramı yoktu. Kentlilere

kırsaldakilerden farklı, Hristiyanlara ve Musevilere Müslümanlardan farklı, göçebelere yerleşiklerden farklı, kadınlara ise erkeklerden çok farklı muamele edilirdi. Eğer kendilerine eskiden verilmiş ayrıcalıklar varsa, kentler, loncalar, cemaatler, aşiretler ya da bireyler bu ayrıcalıkları muhafaza etmek için ellerinden geleni yaparlardı. Bunun da reform hareketleriyle birlikte değişen ve eskisine göre daha eşitlikçi adalet anlayışının yerleştirilmesinde büyük sorunlar yaratacağı ortadaydı. 18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu, Avrupalı Denктаşlarının aydınlanmış otokratlarının gerçekleştirdiği merkezileşmeyi yaşamamış, gelişigüzel yayıldığı topraklar üzerindeki hâkimiyetinin büyük bir kısmını yitirmiş (yeniçeri ve sipahi askerlere dayanan, teknolojik ve taktik olarak Avrupa ordularından zayıf askeri örgütlenmenin bozulması yüzünden) bir devlet görünümündeydi. Kaybedilen savaşlar, ganimet, haraç ve yeni vergi gelirlerinden devlet hazinesini mahrum ediyor, bu da mevcut nüfus üzerindeki vergi yükünün her geçen gün artmasına ve adaletsizliğin imparatorluk topraklarında kendini iyiden iyiye hissettirmesine sebebiyet veriyordu. Osmanlı ekonomisi, ekonominin ve ulusal sermayenin belirli kesimlerini koruyan ve teşvik eden merkantilist politikalardan uzak, her şeyiyle bir tarım ekonomisiydi. Hasattan pay karşılığında öküz ve tohum sağlayan aracı kişilere bel bağlayan çiftçi kesiminin yükü, 18.yüzyıl sonunda giderek yaygınlaşan büyük çiftlik sahibi âyanların (mültezim kimliğiyle) iltizam sistemi üzerindeki ezici hâkimiyetleri yüzünden giderek daha fazla artmaktaydı. Tamamen yerel ticarete ağırlık vermiş Osmanlı ekonomisi, devletin taşra hâkimiyet eksiliğinden ötürü topraklarında gerçekleştirilen uluslar arası ticaretten (deniz ticaretinde önemli bir rol oynayan Rum cemaat dışında) payına düşen geliri sağlıklı bir şekilde vergilendirmeyi başaramıyordu. Tüm bu gelişmeler, Osmanlı'yı 18. yüzyıl ve sonrasında modernleşme hareketlerinin hız kazanacağı 19. yüzyıl boyunca sonu gelmeyen bir ekonomik bunalıma sürükleyecek ve dış güçlerden ağır koşullarda alınan borçlara mahkûm edecekti.

Osmanlının uluslar arası siyasetteki durumu da 18. yüzyılda hiç iç açıcı değildi. Avrupa'da 16. yüzyıldan beri gelişmekte olan ulus-devletler karşısında Osmanlı ekonomik, teknolojik ve askeri bakımdan geri kalmıştı. 18. yüzyılın ikinci yarısında beliren Rus tehlikesi ise Osmanlı için sonun başlangıcı bir durum yaratmıştır. Ardı ardına Ruslara karşı kaybedilen savaşlar sonrasında elden çıkarılan topraklar Rusları Ortodoks tebaanın yaşadığı coğrafyaya yaklaştırmış ve Rus imparatoriçesine Ortodoks tebaa üzerinde koruma hakkı veren (daha sonraları diğer büyük güçlerce de talep edilen) imtiyazlar da Osmanlı'nın sonunu hazırlayan toplumsal-siyasal olayların mihenk taşı olmuştur.

Gelenekle Bid'at arasında III. Selim Saltanatı

Fransız Devrimi'nin patlak verişinden 1830'ların sonuna kadar olan süreçte yaşananlar, İmparatorluğu toprak, nüfus, ideoloji, yönetim, ekonomi ve uluslar arası ilişkiler boyutuyla büyük ve hızlı bir değişime tabi tutmuştur. Bu sürecin tam da başında tahta geçen III. Selim, sarayın dışındaki dünyaya ve Avrupa'ya ilgi gösteren, şehzadeyken de kendisine Fransa Kralı 14. Louis'yi örnek alan bir padişahtı. Saltanatının ilk yıllarını meşgul eden Rus savaşını, Ruslara Karadeniz kıyılarında bir para daha toprak veren Yaş antlaşmasıyla sonlandırır sonlandırmaz, "Niazm-ı Cedid (yeni düzen)" denilen reform(ıslahat) programını uygulamaya koymak için kollarını sıvadı. Bu programın amacı, merkezi devlet örgütünün gücünü hem dış düşmanlara (bilhassa Ruslara) karşı hem de iç düşmanlara (yarı bağımsız âyana) karşı artırmayı hedefliyordu. Selim'in bu sorunları çözerken başvurduğu yollar esas itibariyle geleneksel tarzdaydı: Suiistimal ve rüşvetle mücadele ederek geleneksel sistemi ve adaleti yeniden tesis etmek, ordu ve vergilerin toplanmasında iyileştirmeler yaparak devlet aygıtını güçlendirmek, bütün topluluk ve bireyleri, devletin İslamî düzeni muhafaza ettiğini gösterme çabasıyla, yine kendi hudutları içerisine sıkıştırmak. Selim'in bu anlayış çerçevesinde uyguladığı siyasetin hamleleriydiler. Selim'i diğer geleneksel reformculardan ayıran temel özellikse, amaçlarına ulaşmak için Avrupa'nın usullerini (ve Avrupalı danışmanları) kabule istekli olması ve saltanatının Osmanlı yönetici seçkinleriyle Avrupa arasında bir iletişim kanalı açmasıdır.

Fransız Devrimi'nin Osmanlı üzerindeki güçlü ideolojik etkilerinden söz edemeyiz. Devrimin ve beraberinde getirdiği aydınlanma çağının etkileri, III. Selim ile başlayan reformcu padişahlar geleneğinin dünya görüşünün izin verdiği ölçülerde imparatorluk topraklarında karşılık buluyordu. Bu durum, Osmanlı yönetiminin yarı bürokratik, yarı temsili meşrutiyet yönetimine geçiş döneminde, yeni filizlenen Osmanlı bürokrasisi lehine değişecekti. Bürokratlar, kendi kişisel ölçütleri çerçevesinde devrimin ve aydınlanma çağının ilkelerini benimseyecek ve imparatorluğu bu yeni değerler eksenin dönüştürmek için mücadele edeceklerdi.

Gerçekte (adı da Fransızcadan türetilmiş) "Nizam-ı Cedid" hareketinin altında, Selim'in 14. Louis'nin mutlak monarşisine ve Fransız askeri ve idari becerilerine duyduğu hayranlık yatmaktaydı. Bunun yanında, 1798'de Napolyon'un Mısır'ı işgali, Müslüman toprağına bir saldırı olarak algılanmış; bu da Fransız felsefesinin değil de Fransız askeri gücünün farkına varılmasına yol açmıştı. Selim'i ağırlıklı olarak askeri reformlardan yana karar vermeye zorlayan diğer bir nedense, geleneksel ordunun Rusya karşısındaki başarısızlığı olmuştu. Ancak geleneksel orduda istediği reformları, karşılaştığı etkin direniş nedeniyle

gerçekleştiremeyen III. Selim, yeni bir ordu meydana getirmeye karar vermiş, 30 bin askerden oluşan bu orduyu oluşturacak insan gücünü toplarken – amacı ile çelişen bir şekilde – yarı bağımsız âyana daha da bağımlı hale gelmiş, yeni düzenin gerektirdiği modern talim ve eğitim sistemini kurmak için ihtiyaç duyulan mali gücü sağlamak için yetersiz bir irade göstermişti. Bu yetersiz irade, Selim ve yönetimini reformların temel amacı olan, devlet aygıtının daha etkin ve güçlü hale getirmesi idealinden giderek uzaklaştırmıştır (müsadere, taşış uygulamalarına geri dönüş, düzenli ödenmeyen maaşlar ve açık kurallarla tanımlayan mevki ve görevlerin istihdam fazlalığını, adam kayırmacılığı ve rüşveti önleyemeyeceğinin ortaya çıkması).

III. Selim döneminde değinilmesi gereken bir diğer önemli nokta ise şudur: Rejimin, davet edilen danışmanlar, yabancı başkentlerde açılan elçilikler aracılığıyla yabancılarla görüşüp kaynaşmaya izin vermesiyle Avrupa'nın düşünceleriyle karşılaşan genç bürokratlar, özellikle orada işleyen bürokrasinin işleyişinden derin bir biçimde etkilenmişlerdi. Hayatlarını çoğu zaman ay sonunda, hatta yılsonunda ödenmekte olan maaşlarına, tayin hediyeleri, harç ve para cezalarından oluşan ek bir gelir katarak sürdürmek ve bunun yanında her yıl yeniden atanmalarını sağlamak zorunda olan Osmanlı seçkinlerinin, Avrupa'nın liberalizm, meşrutiyetçilik ve yurtseverlik gibi soyut düşünceleri yerine, memuriyetin, görevlerin ve yükselme olanaklarının yönetmeliklerle belirlenip güvence altına alınmasında etkilenmeleri hiç de şaşırtıcı değildi.

Fransız Devrimi'nin düşüncelerinden asıl etkilenenlerse, Hristiyan cemaatin okuryazar ve Avrupa'yla ticaret yapan (Rumlar ve Sırlar) üyeleriydiler. Bu etkilenişteki en büyük pay “özgölük”e düşüyordu. Ancak bu cemaatler için yurttaşlık haklarının değil, ulusal bağımsızlığın teminatı anlamına geliyordu. Bu bilgilerin ışığında ilk ayaklanmanın 1808’de Sırlar tarafından çıkarılmasına ve takip eden süreçte Yunan milliyetçiliğinin yükselişine pek de şaşırmamak gerekir. Avrupa’dan örnek aldığı modelleri sınırlı bir şekilde kavrayan, mali kaynakları yetersiz ve kazanılmış haklarından feragat etmeyen güçlü-geleneksel kurumlarla karşı karşıya kalan III. Selim saltanatının, arzu edilenin tam tersine, başkentte âyanın iktidara gelişiyi son bulması ilginçtir. Ayrıca bu dönemle ilgili bir önemli soru da: “Alemdar Mustafa saraya olan nezaketinden, saray kapıları önünde Selim’in içeride katledilişini beklemeseydi, Osmanlı tarihi nasıl şekillenirdi?” II. Mahmut’un sahip olduğu devlet adamı kumaşı ve yaptığı reformlar tarihçilerin bu soruya verecekleri cevabı, Selim aleyhine döndürmektedir.

II. Mahmut: Modernleşme Yönündeki Değişimin En Güçlü Habercisi

Nizam-ı Cedid'in sınırlı başarısına, kuzeni Selim'in düşüşüne ve ölümüne tanık olan II. Mahmut, yaşadıklarından ve gördüklerinden iyi ders çıkarmış olduğunu ve devlet adamı olarak kendisinden beklenenden çok daha usta taktikler uygulayabildiğini herkese gösterdi. Saltanatının ilk on beş yılında, iktidardaki son derece zayıf konumunu güçlendirmek için kalemiye, ulema ve ordudaki kilit mevkilere güvendiği isimleri getirdi; kendisini iktidara getiren yarı bağımsız âyanın hem Anadolu hem de Rumeli kolunu dizginlemeyi başardı; doğuda da Kürt beylerinin gücü, uzun süren bir mücadele sonunda kırıldı. Mahmut'un bu ilk yıllarında, gerçekte yeniçeri yanlısı ve oldukça tutucu (bağnaz) bir devlet adamı olan Mehmet Sait Halet Efendi'nin ön plana çıkması ve yeniçeri lehine bir hareket olarak gördüğü âyanın boyunduruk altına alınmasında önemli bir rol oynaması ilginçtir.

II. Mahmut saltanatının ilk yılları merkezi otoriteyi başarılı bir şekilde yeniden tahsis ederken, Sırbistan, Yunanistan ve Mısır'daki başkaldırlara boyun eğmek zorunda kalmıştır. Sırp ayaklanması özerk bir Sırp prensliğine izin verilerek, Yunan ayaklanması da Mora yarımadasının ve Ege'deki birçok adanın isyancıların eline geçmesiyle sonuçlandı. Yunan ayaklanmasındaki en dikkate değer unsur ise; başkaldırının, Odessa'da kurulmuş Filiki Eterya örgütü tarafından 1821'de Eflâk ve Boğdan'da organize edilmesi, ancak buradaki başarısız ayaklanmanın sonucunda isyanın –yine aynı örgütün propagandalarından etkilenmiş Rumlar tarafından - Mora ve Ege adalarına taşınmasıdır. Mısır askerlerinin 1825 yılında Mora yarımadasına çıkıp isyanı etkin bir şekilde bastırmasının ardından Rusya'nın önderliğinde uluslar arası bir müdahale gerçekleşmiş; Osmanlı ve Mısır donanmaları Navarin'de yok edilmesine rağmen, Osmanlı geri adım atmamış ve sonuç bir Osmanlı-Rus savaşına dönüşmüştür. Savaş sonunda Eylül 1829'da yapılan Edirne antlaşmasıyla Yunanistan'ın bağımsızlığı, Eflak ve Boğdan'ın yanı sıra birkaç Osmanlı bölgesinin de eklendiği Sırbistan'ın özerkliğinin tanınmıştır.

Doğudaki Mısır sorunu ise başlı başına bir önem arz etmektedir. Öyle ki imparatorluk için vergi, insan gücü, Afrika ve Arap yarımadasındaki nüfuz açısından çok önemli olan Mısır'ın, Fransız işgaline karşı Osmanlı ordusunun bir subayı olarak gelen Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın (vali unvanıyla) fiili hükümranlılığına terk edilmesinin altındaki nedenler sorgulanmayı hak etmektedir. Mehmet Ali bir isyancının yanı sıra, Osmanlı için, merkezileştirilmiş bir iktidarın, Avrupa usullerinden modern, büyük bir ordu, zorunlu askerlik yasası, dolaysız vergilendirme, alt yapıyla desteklenmiş, ihracata yönelik tarım ve yüksek kâr getiren devlet tekellerini – tam da Osmanlılar bunları terk etmek zorunda kaldıkları bir zamanda - yükseltilmesiyle nasıl kurulacağının canlı da bir örneği idi.

Mısır sorunu, Yunan bunalımında donanmasını kaybeden, çabalarının ve girişmiş olduğu muazzam masrafin karşılığını alamamış olan Mehmet Ali Paşa'nın Fransa ve İngiltere'den aradığı desteği bulamayıp Suriye'yi tek başına işgal etmesiyle hat safhaya çıktı. Sultan çareyi, tarihe geçecek o ünlü sözü: “Denize düşen yılana sarılır.”ı zikrederek tarihi düşmanı Rusya'dan yardım talep etti. Ancak bu sürece sadece diplomatik kazanımlar amacıyla giren Rusya, güçlü bir yardımda bulunmayınca, Mısır güçlerinin İstanbul'a yürüyüşleri, Mehmet Ali'nin Suriye valiliğinin tanıyan ve oğlu İbrahim'in Adana bölgesinin vergilerini toplamasına izin veren bir antlaşmayla durduruldu. Bu durumdan en kazançlı çıkansa tabi ki Rusya oldu. Rusya, başka bir devletle olan savaşında Çanakkale boğazının Rus gemileri dışında diğer gemilere kapatılacağını güvencesini almıştı. Suriye'nin işgalini içine sindiremeyen II. Mahmut'un, ticari imtiyazlar vererek İngiliz desteğine başvurup desteği alamamasının hemen ardından da Suriye üzerine tek başına saldırması tam bir hüsrana sonuçlanmıştır. Bu süreçle birlikte, Avrupa'nın büyük güçlerinin Osmanlı'ya yönelik ilgilerinde belirgin bir artış olmuştu. İngilizlerin Ruslarla, Avusturyalıların yine Ruslarla ve İngilizlerin Fransızlarla olan çıkar çatışmalarının tam ortasında kalan Osmanlı varlığının ve topraklarının, Avrupa'daki güç dengesini altüst etmeden ve genel bir savaşa sebep vermeden nasıl parçalanacağı sorunu, 19. yüzyıl boyunca büyük güçler için “Doğu sorunu” olarak tanımlandı ve sahiplenildi.

II. Mahmut'un Reformlar Dönemi

1820'lerin sonlarından itibaren iki çelişik durum, Osmanlı reform hareketlerinin arka planını şekillendirdi: Ekonominin artan bir şekilde kapitalist dünya sistemine katılması ve bunun sonucu ortaya çıkan ticari büyüme, bu gelişmeden en çok yararlanan Osmanlı Hristiyan tüccarların, sanayicilerin ve bankerlerin konumunu güçlendirmekteydi. Buna karşın, II. Mahmut yönetimi de askeri, idari ve mali reformlarla devleti güçlendirme yolunu gitmişti. Askeri ve siyasal iktidarla ekonomik güç, bu iki farklı kesim arasında (Müslüman askeri-bürokratik seçkinler ile Hristiyan burjuvazi) kutuplaşmaktaydı. Bu durum karşısında yabancı güçlerin rolü ise belliydi: Kazandıkları ticari imtiyazları ve berat sistemiyle himayelerine aldıkları Hristiyan dindaşlarının haklarını, geçmişte millet sistemindeki kazanılmış olan haklarından feragat etmeyişlerini de destekleyerek, ne pahasına olursa olsun korumak...

II. Mahmut'un 1826'dan itibaren uyguladığı siyaset, Osmanlı reform çabalarının sonraki seksen yılda tutacağı yolu da belirlemişti. Onun siyaseti de sonuçta, III. Selim'in ve en büyük rakibi ve esin kaynağı Mehmet Ali Paşa'nın siyasetleri gibi, modern bir ordunun

kurulması yoluyla merkezi devleti güçlendirmeyi amaçlıyordu. Tüm bu çabalar belirli bir mali gücü gerektiriyordu. Bu mali güç etkin bir vergilendirmeye sağlanabilir, bu vergilendirme de ancak modern ve güçlü bir merkez ve taşra bürokrasisi sayesinde başarılabilirdi. Devletin denetimini yaymak için daha iyi iletişim araçlarına ve Sultan'ın muhtaç olduğu yeni usuldeki askeri ve sivil memurları yetiştirmek için yeni eğitim biçimlerine gereksinim vardı. Tüm bunları yapabilmek için II. Mahmut'un seleflerinden çok daha ileri gitmesi, var olan yerleşik düzeni ortadan kaldırması için çok güçlü bir irade ve reform politikaları ortaya koyması gerekiyordu. Bu iradeyi de Mayıs 1826'da Vaka-i Hayriye olarak anılan girişimle yeniçerileri kanlı bir şekilde ortadan kaldırırken fazlasıyla göstermiştir. Yeniçerilerin ardından, onlarla yakın ilişki içerisindeki Bektaşî tarikatlarının ve ulemanın üstüne gidildi; tarikatlar kapatıldı, ulemanın egemenliğindeki vakıf mülkleri ayrı bir evkaf müdürlüğüyle hükümetin denetimine verildi, ulema sınıfını kontrol edilebilir bir hiyerarşik düzene soktu.

1826'da uygulanan çok sert çözümler imparatorlukta hemen hiç örgütlü silahlı güç bırakmamıştı. Bu yüzden reform politikalarında ağırlık Mansure ordusunun yeniden kurulmasına verildi. Bunun için yönetim, İngiliz, Fransız ve Ruslara oranla daha az kuşku duydukları Prusya'dan uzman ve danışmanları davet ettiler. Böylece, Osmanlı ordusunda bir yüzyıl sürecek olan Prusya-Alman nüfuzu geleneği başlatılmış oldu. Ordunun yeniden yapılandırılması için oluşturulan Mansure Hazinesi'ne devlet gelirlerinin büyük bir kısmı (iltizamdan, hükümet yönetimindeki dini vakıflardan, müsadereden ve cihat vergilerinden edinilen gelirler) aktarılmaya başlandı. Burada değinilmesi gereken nokta, reformların ardındaki askeri güdünün açık bir göstergesi olarak, Mansure Hazinesi'nin en sonunda Maliye Nezareti'ne dönüşmüş olmasıdır. Ancak, devletin taşradaki nüfuzunu güçlendirmek için atılan hiçbir adım (posta örgüt, yol yapımı, haberleşmenin iyileştirilmesi, ilk Osmanlıca gazetenin çıkarılması, nüfus sayımı) vergilendirme sisteminin işlerliğini etkili bir şekilde artırmayı başaramamıştır.

Mahmut saltanatının için ikinci önemli konu, reformları yürütecek bir kadronun oluşturulmasıydı. Modern anlamdaki resmi eğitim söz konusu olduğunda ordu, diğer Osmanlı kurumlarının açık ara önündeydi. Bu gerçek, Jön Türk hareketinin ordu mensupları arasından gelen üyelerle siyasi bir güce dönüşmesinin ve Osmanlı-Türk modernleşmesinde askerin her zaman öncü ve etkin bir rol oynamasının altında yatan en önemli sebeptir. Sivil cephesi ise yeni kurulan Hariciye Nezareti'nin öncülüğünde Avrupa'ya gönderilen küçük öğrenci toplulukları, yeniden kurulan büyükelçilikler ve yine yeni bir kurum olan Tercüme Odası ile gerekli olan nitelikli bürokratik kadroları oluşturmaya çalışıyordu. II. Mahmut dönemi reform çabalarını engelleyen beş neden:

1. İhtiyaç duyulan eğitilmiş eleman eksikliği... 1850'li yıllara gelindiğinde bile yeni askeri, bürokratik usulleri yeterince bilen insan sayısı yüzlerle ifade ediliyordu. Bu eksiklik, iltizam sisteminin kaldırılması ve taşra yönetimi sisteminin oluşturulmasında, tam da bu reformlarla suiistimallerine son verilmek istenen, âyanların yardımına bel bağlanması içine düşülen ironik durumu net bir şekilde ortaya koymaktadır.
2. Reformların, halkın baskısı ve öncelikli ihtiyaçlarına göre değil de tepedeki zümrenin bilinçli siyasal tercihleri sonucu gerçekleştirilmesi. Bu tepeden inmeci yaklaşım, Türk modernleşmesinin sonraki dönemlerinde de ne yazık ki devam edecekti
3. Modern bürokratik yönetmelikler ve bunların uygulamalarıyla klasik, adam kayırmacı Osmanlı sistemi arasındaki çatışmanın rasyonel ölçütlerin uygulanmasını zorlaştırması
4. Gerçekte eskilerin kaldırılmasından çok, yeni yasaların, yeni düzenlemelerin ve yeni kurumların işlerliğe kavuşturulmasından oluşan ıslahat uygulamalarının geleneksel uygulamalarla çatışması... Örneğin ortaçağdan kalma eğitim sistemi Fransız usullerine göre verilen yeni yüksek eğitimle, Avrupa hukukuna uygun yasalar şeriatla aynı anda uygulanınca çatışma doğal bir sonuç olarak ilerlemeyi yavaşlatıyordu.
5. Reformların mali ve ekonomik temelden yoksun bırakılmaları... Kaybedilen savaşlar ve tehditler karşısında istenen askeri destekler sonucu Avrupa devletlerinden birisine verilen ticari imtiyazlar, baskıyla diğerlerine de veriliyordu. Bu durum neredeyse Osmanlı pazarını Avrupalı güçler lehine açılmasına neden olmuştu. Hristiyan tebaanın giderek zenginleştiği, Müslüman tebaanın da artan vergi yüküyle giderek belinin büküldüğü bir ortamda reformlarının sağlıklı bir şekilde yürütmesi beklenemezdi zaten.

Tanzimat Dönemi

Sultan II. Mahmut'un ölümü, beklenildiği gibi gelenekçi ve değişime karşı çıkanların bir irtica hareketini başlatmadı. Merkezileşmeye ve modernleşmeye yönelik ıslahatlar bir kuşak daha devam etti. 1839-1876 Tanzimat (reformlar) dönemi olarak bilinen bu dönemin, "Tanzimat" terimiyle adlandırılması, geçmişte bu terimi kullanmış olan II. Mahmut'la ardıllarının icraatları arasındaki devamlılığı göstermektedir. En büyük fark ise, iktidar merkezinin artık saraydan Babıâli'ye, yani bürokrasiye geçmiş olmasıydı. Ancak, geleneksel kalemiyeyi modern bürokrasiye dönüştürüp güçlü bir örgütsel yapıya bürünmesini sağlayan II. Mahmut'tan daha zayıf bir iradeye sahip ardılları çoğu zaman bu yapının dizginlerini ellerinde tutamadılar.

Mahmut dönemiyle birlikte İstanbul'daki nüfuzunu giderek artırmış olan ve Osmanlı'nın varlığını, Rus yayılcılığı tehlikesine karşı bir kalkan olarak kullanan İngiltere'nin desteğini, ikinci Mısır bunalımı sırasında kazanmayı amaçlayan Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa tarafından yazılan ve yeni Sultan adına ilan edilen Gülhane Hatt-ı Şerifi'yle Babiâli, II. Mahmut'un politikalarının devam edeceğini herkese duyuruyordu. Hristiyan tebaaya verilen eşit haklar vaadinin, hem Avrupalı büyük güçlere iyi gözükme hem de milliyetçi ve ayrılıkçı hareketleri yatıştırmak amacı güttüğü açıktı.

Nizip yenilgisiyle sonuçlanan ikinci Mısır bunalımında, Avrupalı güçler araya girmeseydi, Osmanlı Mehmet Ali'nin Suriye, Mısır ve Adana üzerindeki egemenliğini kabul etmek zorunda kalacaktı. Mısır tarafını tutan Fransa'nın dışında kalan diğer güçlerin iradesiyle ve özellikle de İngiltere'nin silahlı müdahalesiyle sorun çözüldü ve Mehmet Ali babadan oğula geçen Mısır valiliğiyle yetinmek zorunda kaldı.

Başlangıç nedeni görünürde Beytül-lahm'deki Kamame Kilisesi'nin Katolikler tarafından mı yoksa Ortodokslar tarafından mı yönetileceği sorununa dayanan 1853-56 Kırım Savaşı, büyük güçlerin Osmanlı üzerindeki çıkarlarının çatışmasından başka bir şey değildi. Nitekim sözde, Osmanlı'yı savunmak için yapılan savaşın sonunda imzalanan antlaşmanın koşulları belirlenirken Osmanlılara danışılmadı bile. Paris Antlaşması'yla "Avrupa güç dengesi" sistemine dâhil edilen Osmanlı'nın, mali ve askeri açıdan zayıf oluşu, Avrupa'nın diplomasi entrikasında faal şekilde rol almasından çok, bu entrikanın hedefi haline gelmesi anlamını taşıyordu. Tüm bu aleyhteki durumlar yetmezmiş gibi ayrıca, barış konferansının peşi sıra, güya Osmanlı'nın itibarını artırmak amacıyla bir de Islahat Fermanı ilân edildi. Ferman, 1839'da verilen vaatlere İstanbul'daki Fransız ve İngiliz büyükelçilerinin eklettikleri bazı yeni maddelerden oluşuyordu. Ferman beklenildiği gibi büyük güçlerin gayrimüslim tebaanın haklarının savunuculuğunu yapmak için Osmanlı içişlerine karışmasını hiçbir zaman engelleyemedi. Bu dönemde gayrimüslim tebaa arasında yaşanan bütün karışıklıklar (Lübnan, Girit, Bosna-Hersek ve Karadağ), Avrupalı güçlerin müdahalesiyle sonuçlanmış ve sonunda Osmanlı ya ilgili bölgedeki hâkimiyetini ya da topraklarını kaybetmiştir.

Tanzimat döneminde ilan edilen adli ve idari reformların arkasında her ne kadar, Avrupalı büyük güçlerin himayeleri altındaki gayrimüslim tebaaya arka çıkmak yoluyla nüfuzlarını genişletmek arzuları yatsa da yine de bütün reform çabalarını dış baskıya bağlamak yanlıştır. Bu reformlar dış destek elde etmek ve dış müdahaleyi önlemenin yanı sıra, imparatorluğu kurtarmanın tek yolunun Avrupalı tarzda sosyal ve siyasi değişimin mutlak gerekliliğine olan inancı göstermesi açısından da önemlidir. Tanzimat reformlarında yeni olansa, adli reforma ve danışmaya dayalı usullere çok daha fazla ağırlık verilmesiydi. Askeri alandaki en büyük

yenilik, eyalet valilerinin ve âyanın yerel garnizonlar üzerindeki nüfuzunu sona erdiren İstanbul'daki serasker komutasında kurulan eyalet ordularıydı. 1845'te resmi olarak uygulamaya koyulan zorunlu askerlik, bedel-i askeri vergisini ödeyebilecek durumdaki gayrimüslim tebaa ile askerlikten muaf olan İstanbul ahalisi ve göçebelerin dışında kalan bütün yerleşik Müslüman tebaa için kaçınılan ve korkulan bir yük olmuştu. Sultan Abdülaziz'in hazineyi boşaltmayı göze alarak kurduğu, niteliksiz personelle donatılmış Avrupa'nın üçüncü büyük modern donanmasından bahsetmek bile yersizdir.

Tanzimat iradesinin ağırlık verdiği alanlardan birisi olan merkezi bürokrasi, iyi yapılandırılmış bir dizi bakanlık ve idare heyetiyle birlikte daha da etkin bir hale getirildi. Bakanlıklar içinde, dış ilişkilerin yanı sıra, idari, adli ve eğitime yönelik reformları ayrıntısıyla hazırlanıp formüle edilmesinde ön ayak olan Hariciye Nezareti'nin oynadığı rol önemlidir. Bu durum, hem uzmanlığın bu kurumda toplanmasından hem de dış diplomatik baskı ve dış müdahaleyle reformların yakın ilişkisinden kaynaklanmaktaydı. Mustafa Reşit Paşa'nın başı çektiği birinci kuşak reformcularla Reşit Paşa'nın himayesinde yetişmiş olan ve Batılılaşma programının daha ileri ve daha hızlı gitmesini isteyen Ali ve Fuat Paşaların başını çektiği ikinci kuşak reformcular arasında ilk kez bu dönemde (1850 başlarında) görüş ayrılıkları ortaya çıkmaya başladı. Bu görüş ayrılığı, yasama yetkisinin Meclis-i Vala'dan (hem adli hem de yasama yetkisini beraber yürütüyordu) alınıp yeni kurulan ve ikinci kuşak reformcuların ağırlıkta oldukları Meclis-i Ali-i Tanzimat'ın yetkisine verildi. Reşit Paşa'nın ölümüyle bu iki meclis tekrar birleştirildi; ancak bu sefer de işler, (yasa yapan, idari soruşturmalara bakan ve temyiz mahkemesi görevini üstlenen) üç daire arasında bölüştürüldü.

Gülhane Hattı'nda ilan edildiği gibi adil ve daha etkin bir vergilendirme için de çalışmalara başlandı. Merkezden atanan aylıklı muhassıllar vasıtasıyla yapılan doğrudan vergilendirme sistemi başarısız oldu ve tekrar iltizama dönüldü. Bir vergi kaldırıldı, yerine bir başkası getirildi; ancak, bürokraside tam da maaşlı sisteme geçildiği bir dönemde devlet gelirleri yine de istenen düzeyde artırılamadı. Taşra yönetiminde valilerin yetkilerini sınırlamak için, temsili nitelikteki ilk kuruluşlar olan, sancak ve eyalet meclisleri kuruldu, yapılan işleri denetlemek için teftiş heyetleri gönderildi. Tüm bu adımlara rağmen taşranın etkin yönetimi sağlanamayınca, valilerin yetkileri geri verildi ve 1864 vilayet Nizamnamesi ile taşrada hiyerarşik bir sistem oluşturuldu.

Tanzimat döneminde, sadece aile hukukuyla sınırlandırılmış ve 1865-1888 yılları arasında Avrupai tarzda sistemli bir şekilde derlenmiş olan şeriat hükümleri, yeni oluşturulan laik yasalar ve kurumlar aracılığıyla iyice etkisiz hale getirildi. Eşitlikçi bir ceza yasası, deniz ticaret yasası, yabancıların mülk edinmesine izin veren özel bir mülk yasası çıkartıldı; şeriatın

İslamiyet'i terk edene şart koştığı ölüm cezası kaldırıldı; yabancıları kapsayan ticaret davaları için karma mahkemeler ve gayrimüslimleri kapsayan davalara bakmaları için laik Nizamiye mahkemeleri kuruldu. Giderek zenginleşen Ermeni, Rum ve Musevi ticaret burjuvazisi, benimsedikleri Fransız siyasal düşünceleri doğrultusunda kurdukları millet örgütleriyle kiliseye mahsus denetimden kurtulup Osmanlı meşrutiyet hareketine de esin kaynağı olan, kendi anayasalarını yürürlüğü koydular. Böylelikle, Osmanlı topraklarında hiçbir zaman sahip olmadıkları kurumlaşmayı bir ölçüde meydana getiren gayrimüslim cemaatin seçkinlerinin kazandıkları siyasal güç, dolaylı yoldan ayrılıkçı-milliyetçi hareketleri teşvik etti; bu milliyetçi hareketler kendilerine bu çevrelerden destek buldu.

Tanzimat, eğitimin laikleşmesini de ön planda tuttu ve en önemli adım olarak 1859'da Mekteb-i Mülkiye'yi kurdu. Ancak üniversite kurma çabalarının mülkiyeyle sınır kalması, Tanzimatçıların esasen faydacı eğitimden yana olduklarının bir göstergesiydi. II. Mahmut zamanında kurulan ve ilk mekteple meslek eğitimi arasında köprü görevi gören rüşdiyeler (ortaokul) maddi kaynak ve eğitilmiş eleman yokluğu yüzünden yaygınlaşamadı. Kitleli ölçekli modern eğitimdeki yavaş gelişme, orduyu 1855'ten itibaren kendi askeri rüşdiyeler ağını geliştirmeye zorladı; bunları önemli garnizon kentlerindeki idadiye (hazırlık) okulları izledi. 1869'da çıkartılan Maarif Nizamnamesi'nde ön görülen, her büyük köy ve kasabaya rüşdiye, her kente sivil idadi ve her vilayet merkezine Fransız liselerini örnek alan sultaniye adlı yüksek okulların kurulmasında, II. Abdülhamit dönemindeki sıbyan mekteplerinin ve idadiler ağının hızla yayılması dışında, ne yazık ki başarılı olunamadı. 19. yüzyılda eğitimdeki gelişmeler imparatorluk topraklarında dört tür okul yapılmasına neden oldu: Geleneksel İslami mektep ve medreseler; laik devlet okulları; milletlerin kurdukları ve parasını temin ettikleri okullar; gayrimüslim cemaatin kurmuş olduğu okullar...

Mali sorunlar reformcu hükümetlerin en zayıf noktasıydı ve hep de öyle kaldı. Modernleşme çabasında gösterilen gayret, giderek devlet harcamalarını artırıyor, bu da halk üzerinde ilave vergi yüküne dönüşüyordu. Bir süre sonra vergilerle de yetinilemez olunca, (özellikle Kırım Savaşı sonrasında başlayarak) Avrupa'dan borç alınmaya başlandı. Kontrolsüz alınan borçlar ve borçların iyi yönetilememesi hazinenin üzerindeki yükü giderek artıracak, Osmanlı ekonomisini çöküşe götüren en önemli unsurlardan birisi olacaktı ve bu durum ancak Lozan'da çözülebilecekti.

Tanzimat sınırlı da olsa kültürel bir devrim niteliği de taşıyordu. Avrupa dilleriyle kendilerini donatmış yeni tip Osmanlı bürokrasisi, sosyal hayata da yeni bir tarz/soluk getirmişlerdi: Redingot ve fes giyiyor, Avrupalıların arkadaşlıklarından hoşlanıyorlardı. Bu yeni yaşam Sultanları bile etkiliyordu: toplumsal ve diplomatik toplantılara katılıyor,

kendilerini başkent halkına gösteriyor, çevre eyaletlere ziyaretler yapıyor, hatta Abdülaziz'in Fransa ve İngiltere seyahati örneğinde olduğu gibi, barışçıl amaçlarla ilk kez bir yabancı toprağına ayak basıyorlardı. Ne var ki Batı hakkında sırf yüzeysel sahip alt kademe bürokratların geleneksel Osmanlı usullerini züppece reddetmeleri, onları tebaasından zorla yeni şeylere uymalarını isteyen merkezi bir devletin temsilcileri ve yabancı kültürün taşıyıcıları olarak gören geleneksel Müslüman çevrelerde hiç seilmeyen kişiler yapıyor; halk arasında, reformların çoğuna direniş gösterme eğilimi yaratıyordu. Zaten Tanzimat reformları hiçbir zaman halkın isteklerine dayandırılmamıştı; bu da reformları kitlesel destekten hep mahrum bıraktı. Reformlara asıl destek olması beklenen gayrimüslim tebaa, ayrılıkçı milliyetçi hareketlere artan bir hızla devam edince, Müslüman çoğunluk, atalarının kılıçla kabul ettirmiş olduğu üstünlükten feragat etmek gibi gördüğü reform çabalarına git gide daha fazla karşı çıkar oldu. 1859 Kuleli darbe girişimi, 1860 Suriye olayları ve son olarak da 1870 olayları bu türden bir başkaldırı hareketleriydiler. Reformlara ayrıca, daha muhafazakâr olan birinci kuşak devlet adamlarının başı çektiği bürokrasinin kendi içinden de muhalefet geliyordu. Devlet organlarından uzaklaştırılanlar muhalif seslerini duyurmak için yeni bir iletişim aracı olan gazeteleri tercih etmişlerdir. Osmanlı basının başlangıcı sayılan Tercüman-ı Ahval'in başyazarı İbrahim Şinasi'nin, bu gazeteden ayrılıp kendi gazetesi Tasvir-i Efkâr'ı kurması, otoriter hükümete ve Avrupalı güçlerin bağımlılığında gerçekleştirilen reformlara yöneltilen ilk ılımlı eleştirilerin adresi olmuştur. Eleştirilerinden dolayı başına geleceklerden korkup Paris'e giden Şinasi, gazeteyi Babîâli Tercüme Odası'ndaki genç bir memura Namık Kemal'e teslim etti. Bu devir teslim aynı zamanda, liberal değerlerin İslami kanıtlarla savunulduğu "Yeni Osmanlı" ideolojisinin doğup genç bürokratlar arasında yerleşmesine de ön ayak olacaktı. Yeni Osmanlı düşüncesi, imparatorluğa temsili, anayasal ve parlamenter bir yönetim getirilerek, Müslüman, gayrimüslim bütün Osmanlı tebaasına tam bir yurttaşlık ve devlete sadakat duygusunun aşılana bileceğini savunuyordu. Namık Kemal bu düşünceleri halka daha iyi açıklayabilmek için, eski sözcüklere yeni anlamlar verilmesiyle oluşturulan ve 19. yüzyıl liberalizminin terminolojisine karşılı gelen yeni bir sözcük dağarcığı yaratmıştı: vatan, hürriyet, millet..vb. Bu yeni terminoloji, sonraki özgürlükçü ve milliyetçi Müslüman kuşakların ideolojik araçları olacaktı. Kemal'in de kurucusu olduğu İttifak-ı Hamiyet adlı gizili örgüt yapılanmasının üyeleri arasında Sultan'ın yeğenleri olan veliaht Murat ile şehzade Hamit de vardı. Diğer ünlü hükümet muhalifleri ise, Kemal'den daha muhafazakâr olan Ziya Paşa, bir köktendinci öğretmen ve vaiz olan Ali Suavi, Mısır Hıdivi İsmail Paşa'nın kardeşi, daha çok liberal görüşleri benimseyen ve Yeni Osmanlıların Jön Türkler olarak tanınmasını sağlayan ve harekete hamilik yapan Mustafa Fazıl Paşa... Yeni Osmanlı hareketi, yönetici

seçkinler sınıfı içerisindeki küçük bir topluluktu. Örgütlü faaliyetleri beş yıldan fazla sürmemişti. Ancak buna rağmen hem ulusal hem de uluslar arası arenada şaşırtıcı ölçüde etkili oldu. 1876 Anayasası'nın oluşumunu ve 1878 sonrasında Sultan'ın istibdat yönetimine muhalefet edecek olan ve Yeni Osmanlı kalemlerinin yazıları üzerinde temellendirilen Osmanlı meşrutiyet hareketini dolaylı yoldan bile olsa, büyük ölçüde etkilemişlerdir. Osmanlı seçkinler sınıfı içerisinde ilk modern ideolojik hareket olması ve yazılarıyla bir kamuoyu yaratmak ve onu etkilemeye bilinçli şekilde çalışmayı ilk kez denmeleri açısından, Yeni Osmanlı Hareketi'nin önemi büyüktür.

1873-1878 Bunalımı ve Sonuçları

Tanzimat reformlarının başındaki iki isim, Fuat(1869) ve Ali(1871) Paşaların ölümünün ardından, imparatorlukta büyük bir bunalım baş gösterdi. 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılması, Osmanlı'yı Fransa ve İngiltere'nin gündeminden düşüp, Rusya ve yandaşlarının ayrılıkçı-milliyetçi temelli siyasal baskısına maruz bırakıyordu. Bunalımın başlıca sebebi, 1873-1874 yıllarında Anadolu'da baş gösteren kuraklık ve selin beraberinde tarımsal kıtlığı da getirmesinde yatıyordu. Kıtlik sebebiyle gelirleri düşen devlet, 1873'te başlayan uluslar arası ekonomik krizin de etkisiyle dışarıdan borç bulamaz oldu ve gözünü, kıtlıktan etkilenmemiş olan Balkan eyaletlerinden gelecek olan gelirlere dikti. Artan vergi yükü karşısında Balkan eyaletlerinde derhal bir hoşnutsuzluk belirdi ve peş peşe isyanlar patlak vermeye başladı. Özellikle Bulgaristan'daki isyanın çok kanlı bir şekilde bastırılması, dış müdahaleyi de beraberinde getirdi.

Bu siyasi ve ekonomik karışıklık ortamında Mithat Paşa'nın başı çektiği üst düzey bir bürokratlar grubu, 30 Mayıs 1876'da bir hükümet darbesi gerçekleştirip Sultan Abdülaziz'i tahttan indirdiler. Yeni Osmanlılarla yakın ilişkileri sayesinde Mithat Paşa'nın gözüne giren veliaht Murat, bir anayasa ilan etme sözü vererek tahta çıktı. Yeni Sultan, sadrazamının da etkisiyle verdiği sözleri unutup muğlâk ifadelerle yazılmış bir hatt-ı hümayunla anayasa isteklerini geçiştirebileceğini düşündü. Abdülaziz'in intiharı ve bir kolağasının kabinede gerçekleştirdiği katliam nedeniyle psikolojisi bozulan Murat, kabine tarafından tahtan indirilip yerine kardeşi Hamit, II. Abdülhamit olarak tahta geçti. Patlak veren Bulgar isyanını çözmek için İstanbul'da toplanan uluslar arası konferans esnasında, Osmanlı'nın modern anlamda ilk anayasası olan Kanun-i Esasi ilan edildi. Anayasa yazılırken, esas olarak Belçika anayasası örnek alınmış; ama Prusya anayasasından alınan otoriter yönetim özellikleriyle de pekiştirilmişti. Yeni anayasa yaşanan Balkan bunalımında hiçbir şeyi değiştirmede ve Nisan 1877'de Rusya'yla savaşa girildi. Osmanlı'nın Plevne'deki büyük direnişi kırılınca, Yeşilköy'e

kadar ilerleyen Ruslarla çok ağır şartlar içeren Ayastefanos antlaşması imzalanmak zorunda kalındı. Çıkarları sarsılan İngiltere ve Avusturya, şartları yeniden gözden geçirmek üzere Berlin’de bir konferans düzenlediler. Osmanlı için değişen pek bir şey olmadı, Batı’da Ruslardan aldığı topraklar karşılığında diğer iki büyük güce yine Batı’dan yeni topraklar verdi. Asıl önemli olansa, Rusya’nın doğu vilayetlerindeki kazanımlarının değişmemesiydi. Berlin antlaşması, tarihte, Ermeni sorunun başlangıcı olarak da görülür.

II. Abdülhamit

Anayasada öngörüldüğü gibi Aralık1876 -Ocak 1877’de seçimler yapılmış ve Mart 1877 Meclis-i Mebusan 130 milletvekiliyle resmen açılmıştı. Oysa gerçekte halkın, vekillerin seçilmesi süreciyle hiçbir ilgisi olmamıştı; vilayet ve sancak meclisleri tarafından seçilen vekiller, bazı yerlerde valiler tarafından atanmıştı. Yasama görevini yürütmekle görevli Meclis-i Umumi ise anayasanın sultan ve nazırlara tanıdığı geniş yetkiler yüzünden görevini layıkıyla yerine getiremiyordu. Ancak Sultan, yine de meclisin eleştirilerine dayanamayıp Şubat 1878’de Meclis-i Umumi’yi süresiz tatil etti. Bu, meşruti yönetimin sonu, Abdülhamit’in “tiranlık” olarak nitelendirilen ve yapılan reformların görmezden gelindiği 30 yıllık mutlak saltanatının başlangıcı demektir.

Abdülhamit saltanatı, bugün bile enine boyuna tartışılmaktadır. Tanzimat’ın arzuladığı merkezi idarileşme, her taşra kentini başkente bağlayan telgraf hatlarıyla, Fransız ve İngiliz şirketlerince (kimi zaman kendi çıkarlarını da gözetmişlerdir) döşenen demiryolu ağıyla yeni yeni sağlanabilmişti. Yabancıların mülkiyetindeki buharlı gemilerle birleşen demiryolu ağı, iç bölgelerle limanları bağlamış ve Osmanlı ekonomisine canlılık getirmiş ve kapitalist sistemle bütünleşmesini hızlandırmıştır. Bu teknik araçlar, vergilerin toplanmasında, orduya asker temininde ve kamu düzeninin muhafazasında yönetimin daha verimli ve başarılı olmasını sağlamıştı. Bu gelişmeler, modern okulların yaygınlaştırılıp her türden bürokrasiye yeter düzeyde mezun vermeye başlamasıyla taçlanmıştı.

Ancak madalyonun bir de öteki yüzü vardı. Hristiyan nüfusun kalabalık olduğu toprakların bir bir kaybedilmesi, imparatorluğu hiç olmadığı kadar Müslüman nüfus ağırlıklı bir yapıya sürüklemiş; bu da Abdülhamit’in, yıkıcı güçler olarak gördüğü liberalizm, milliyetçilik ve meşrutiyetçiliğe tamamen sırtını dönmesini ve devlet ideolojisinde İslami referansları yeniden ağırlık kazanmasını sağlamıştı. Artık yönetici irade, Babîâli’nin elinden alınmış ve II. Mahmut döneminde beri ilk kez yeniden saraya dönmüştür. Devlet yönetimin hem ideolojik hem de idari yapısındaki bu değişiklikler, Batı tarzı modernleşmenin savunucuları ve Hristiyan cemaatler (dolayısıyla Avrupa güçleri) tarafından kaygıyla

izleniyor; totaliter ve tutucu bir yönetime yeniden dönüş olarak yorumlanıyordu. Gazete ve dergilerin sansür ve baskı uygulamaları yüzünden sayılarının hızla düşmesi ve içeriklerinin modern bilimlere yönelik ansiklopedik makalelere indirgenmesi ve jurnalciliğin imparatorluk coğrafyasında en geçer akçeye dönüşü, bu kaygıların pek de yersiz olmadığı ortaya koyuyordu. Bu istibdat ruhunun yerleşmesinde Sultan'ın, yaşamı boyunca tanık olduğu çıkar ilişkileri ve mücadelelerinin, ayrıca kardeşi Murat'ın yaşadıklarının büyük etkisi vardı. Sultan için kendi şahsına sadakatin öncelikli bir endişe haline gelmesi, rüşvet ve adam kayırmacılığı ayyuka çıkartmıştı. Ayrıca, Sultan'ın bu kuşkucu tavrının modern eğitim almış her sınıftan bürokrat ve askere güvensizlik olarak yansması, yönetim ve askeri makamları –birkaç iyi yetişmiş bürokrat hariç- yetersiz eğitime sahip kişilerin işgal etmesini doğuruyordu.

Abdülhamit döneminin uluslar arası ilişkilerdeki en önemli boyutu, Prusya yenilgisinin ardından toparlanma dönemindeki Fransa ile Hıdiv İsmail'den Süveyş Kanalı'nın hisselerini satın alıp hemen ardından da Mısır'ı işgal eden İngiltere'nin yerini, büyük ölçüde Almanya'nın artan nüfuzunun almasıydı. Çünkü Osmanlı, Almanya'yı Avrupalı güçler arasında kendisi için tehdit gücü en zayıf, Müslüman topraklarını sömürgeleştirmemiş ve Abdülhamit'in pan-İslam siyasetine destek veren tek müttefik olarak görüyordu. Artık, Alman askeri danışmanları Osmanlı ordusunu eğitiyor, Almanya'nın ekonomik ve politik nüfuzu (Osmanlı seçkinlerinin de büyük ilgisiyle) hızla yükseliyordu.

Abdülhamit saltanatını, (halen Osmanlı tebaası olan) Makedonya'daki isyan ve Doğu vilayetlerindeki Ermeni ayaklanmaları çok uğraştırmıştı. Sultan'ın Ermeni ayaklanmasını bastırmak için bazı Kürt aşiretlerinden oluşturulan Hamidiye alaylarına başvurmasıysa, sorunu daha fazla acı ve kanla, daha da içinden çıkılmaz bir boyuta taşımaktan başka bir yarar sağlamamış; Osmanlı'nın Avrupa'daki itibarına zarar vermiş; Abdülhamit'e eli kanlı tiran unvanını kazandırmıştı.

Önceki yönetimlerin Avrupa'dan aldıkları borçlar 1875'te ödenememiş, üstüne üstlük Rus savaşı da muazzam harcamalara sebep olmuştu. Borç bunalımını çözmek için Avrupalı muhataplarla 1878'de başlayan görüşmeler, 1881'de Düyun-u Umumiye İdaresi'nin kurulmasıyla sonuçlanmıştı. Avrupalıların elinde kısa zamanda modern bir bürokrasi kuran ve memur sayısını 5000'ni üzerine çıkartan bu idare, vergi tahsilinde hükümetten daha etkin olmuş ve en önemlisi de muntazam devlet gelirlerinin aşağı yukarı üçte birini denetler hale gelmişti. Avrupa sermayesi ve hükümetleri bu idare vasıtasıyla, Osmanlı ekonomisine doğrudan, iç işlerine de dolaylı yoldan müdahale etme hakkı elde etmişlerdi. Bu dönemde ayrıca, yatırımlarla birlikte yeni sanayinin büyümesi ve Avrupa'nın modern şirketlerinin doğrudan işe karışması, geleneksel olarak yetkililer tarafından koruna gelmiş olan loncaların

üzerindeki baskıyı artırmıştı. Sultan ve yönetimi, yabancı şirketlerce dayatılan rasyonel uygulama zorunlulukları ve ezilmiş loncaların geleneksel talepleri arasında sıkışıp kalmıştı.

Sultan'ın, liberal ve meşruti anlayışı uzaklaştırıp İslami referansları tekrar canlandığı devlet yönetimindeki başarısı, savaşlar, hastalıklar ve kıtlıklarla bitap düşmüş sıradan halka uzun bir nekahet dönemi yaşatmış; bu uygun ortamda nüfus yüzde elli büyüüp 27 milyona ulaşmıştı. Ancak, hafife ordusuyla nam salmış Abdülhamit saltanatının en büyük zayıflığı, kendi geliştirdiği modern eğitim kurumlarından çıkmış olan yeni bürokrat ve subay kuşaklarından oluşan Osmanlı aydın sınıfına sadakat aşıl原因amamış olmasıydı. Mülkiye ve Harbiye'de modern ve pozitivist eğitimle tanışan yeni kuşaklar, özlemini duydukları dünyanın ancak liberal ve anayasal bir düzenle kurulacağına inanıyor ve düşüncelerini de kitaplarını gizlice okuyup tartıştıkları Yeni Osmanlıların Osmanlı yurtseverliği ideolojisiyle temellendiriyorlardı. Bu aydın gençlerin ilk örgütlü yapılanması Mekteb-i Tıbbiye'de kurulan İttihat-ı Osmanî Cemiyet'iydi. Saltanatın baskısından kaçan bu gençlerin Paris'teki muhalefetle buluşması, Jön Türk hareketinin İttihat ve Terakki Cemiyeti adı altında yeniden yapılanmasına ön ayak oldu. "İttihat", Osmanlı'yı oluşturan etnik unsurların birleşmesini, "terakki" de modernleşme yolundaki kararlı ilerleyişi temsil ediyordu.

Abdülhamit'in istibdat döneminde tüm muhalefet, Avrupa'ya taşınmıştı. İttihat ve Terakki Cemiyeti pozitivist görüşteki azınlıkla, gerçekte İslami niteliği olan, ancak Avrupalı değerleri de dışlamayan bir anlayışı savunan çoğunluğun mücadelesine sahne oluyordu. Yunan zaferinden aldığı güçle içerideki ve dışarıdaki muhalefetin üstesinde gelmeyi kafasına koyan Abdülhamit, cemiyetin ileri gelenlerini ıslahatlara yardımcı olma bahanesiyle İstanbul'a çağırıp düzmece gerekçelerle hepsini der dest edip sürgüne göndermişti. Cemiyet bu olayın ardından 1900 yılının başına kadar sessizliğini korudu. Bir ara Sultan'ın kayınbiraderi Mahmut Celalettin Paşa'nın hamiliğinde yeni yapılanma içine girildi. Ancak bir süre sonra, örgüt, milliyetçi-merkeziyetçi görüşü savunanlarla değişimin ve ilerlemenin itici gücünü bireyde gören, fakat bunu da pozitivist bir iradeyle değil de daha muhafazakâr bir iradeyle başarmayı amaçlayanlar arasında ikiye bölündü. Şehzade Yusuf İzzettin'in Paris'e kaçan özel doktoru Bahaettin Şakir ve Paris'teki örgütlenmenin ileri gelen bir ismi olan Dr. Ali Rıza cemiyete sağlam bir örgütsel temel kursalar da cemiyeti güçlü bir muhalefete dönüştürecek olan hamle, Eylül 1906'da Mehmet Talât önderliğinde kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nden geldi. Cemiyetin düşüncelerini Makedonya'da hızla yayan bu örgütlenme, Ekim 1907'de Paris'te İttihat ve Terakkiyle birleşti. Cemiyet, imparatorluk içerisindeki ekonomik buhranın yarattığı çalkantılardan ve Rusya ve İngiltere'nin Makedonya sorunu için birleşmelerinin getirdiği parçalanma endişesinden yararlanarak, askeri bir isyan

başlattı ve sonunda Sultan'ı 23 Temmuz 1908'de Kanun-i Esasi'yi yeniden uygulamaya koymaya zorladılar.

TÜRK TARİHİNDE JÖN TÜRKLER DÖNEMİ (1908-1950)

İkinci Meşrutiyet Dönemi (1912-1918)

İttihatçı subayların başrolde oldukları 1908 devrimi, cemiyete, Osmanlının Avrupa'daki toprakları dışında, istediği itibarı getirmemişti. Sultan'ın sıkı sansürü, devrimde İttihatçıların rolünü anlatan haberlerin İstanbul ve Anadolu'ya ulaşmasına engel oluyor, Sultan yaşananlara ilişkin kendi yorumunu (suçu meşrutiyet karşıtı hain danışmanlarına atıyordu) halka aktarıyordu. Ancak halk iki yoruma da aldırmandan, hem Asya'da hem de Avrupa'da meşruti yönetimin yeniden uygulamaya konulmasını büyük sevinç gösterileriyle karşıladı; eski rejimin sevilmeyen memur ve hafiyelerini ya işinden attırdı ya da yakalarına yapışıp kendisi hesap sordu.

Meşrutiyet devriminin ifade ve toplantı özgürlüğü, sevinç gösterileriyle kalmayıp kısa zamanda, enflasyon karşısında eriyen maaşlarına zam isteyen işçilerin grevlerine dönüştü. Ancak ilginçtir ki, anayasal özgürlüğün önde gelen savunucusu kimliğiyle Cemiyet, grevler karşısında açık şekilde hükümet ve kapitalistler safında yer aldı ve sendikaları yasaklayıp greve gitmeyi güçleştiren iş yasasının altına imzasını attı (Bu anlayışın Jön Türk geleneğine bağlı 1960'a kadar ki bütün iktidarlar zamanın da egemen olduğunu göreceğiz). Bütün muhalefetin İstanbul'a geri dönmesinden sonra da Cemiyet'teki siyasi güç, devrimi de gerçekleştiren Selanik kanadının elinde kaldı. Ancak, bu coşku ortamında bile, Abdülhamit'in halkı istediği gibi yönlendirebilme gücüne karşı koyamadılar ve kendisine hiç güvenmedikleri Sultan'ı tahttan indiremediler. Çünkü yaş ve kıdemin, toplum üzerinde otorite kurmanın çok önemli birer koşul olduğu imparatorlukta, hepsi de alt rütbeden subay ya da genç bürokrat ve çoğunun yaşı da 35'ten küçük olan Cemiyet'in üst kadroları Sultan'ı azledecek gücü kendilerinde bulamıyorlardı. Bu durum karşısında istemeden de olsa siyaset işlerini hükümete bırakıp meşruti özgürlüğün savunuculuğunu, gerekli durumlarda müdahale hakkını da kendilerinde görerek, arka plandan gizlice yürütmeyi tercih ettiler. Resmi bir sorumluluk olmaksızın, mevcut hükümet politikalarına baskı uygulayan ve siyasal iktidarı elinde tutan gizli cemiyet imajı İttihat ve Terakki Hareketi'nin üzerinde hep bir kambur olarak kalacak ve bu yüzden hem politikalarına kitlesel destek sağlayamayacaklar hem de istikrarlı bir siyaset güdemeyeceklerdi.

Kuşkusuz ki Cemiyet'in bu arka planda kalışta bir sorun görmemesinin altında yatan en büyük neden, 30 yıl sonra yapılan seçimlerde (Cemiyet'e üye olmamalarına rağmen gayrimüslimlere de mecliste sandalye garantisi vermişlerdi) meclis çoğunluğunu ellerinde bulundurmanın getirdiği özgüven yatmaktaydı. Ancak seçilen meclis üyelerinin çoğu da Cemiyet'in kendi üyelerinden değil, taşradaki otoritelerine bel bağlanan yerel eşrafin listelere yazdırdıkları isimlerden oluşuyordu. Siyasi gücü tam anlamıyla eline geçiremeyen Cemiyet, eldeki gücü de çatışan çıkarlar doğrultusunda birileriyle paylaşmak zorunda kalıyordu.

Meşrutî özgürlüğün coşkusu unutulup tüm dikkatler hükümeti geri plandan yöneten Cemiyet'in baskıcı yönetimine çevrilince, başkentte, seçimleri kaybeden Ahrar Fırkası'nın önderliğinde hatırı sayılır bir muhalefet örgütlenmesi gerçekleşti. Cemiyet aleyhtarı bir gazeteci olan Hasan Fehmi'nin – muhtemelen bir ittihatçı tarafından – suikasta kurban gitmesiyle, mevcut muhalif hareket kitleselleşmiş ve Nakşibendî şeyhi Derviş Vahdeti liderliğinde örgütlenen ve laik yaklaşımlara karşı büyük bir öfke duyan İttihad-ı Muhammedi yapılanmasının muhalefetiyle birlikte tam bir karşı devrim hareketine dönüşmüştür. 12 Nisan 1909'daki şeriatın geri getirilmesini isteyen ayaklanma ise İttihatçılara hiç de ummadıkları bir yenilgi yaşatmış ve çoğunu başkenti terk etmek zorunda bırakmıştır. Geçici de olsa büyük bir zafer kazanan muhalefetin en ilginç (sonrada üzerinde en çok konuşulan) talebi: Şeriatın fiilen yürütüldüğü bir coğrafyada “şeriat” istenmesiydi. Zaferleri, İttihatçılara dönük küçük çaplı bir katliam da doğuran softaların bastırılması yine, Makedonya'da kısa zamanda tekrar örgütlenen İttihatçılar eliyle gerçekleşecekti. Mahmut Şevket Paşa komutasındaki Hareket Ordusu 22 Nisan'da İstanbul'a trenle ulaşp II. Abdülhamit'in saltanatına son verecek olan Meclis-i Umumi-i Milli'yi toplanmasına ön ayak olmuş, hemen ardından da 24 Nisan'da fazla bir direnişle karşılaşmadan başkentini kontrolünü ele geçirmişti. II. Mahmut'un 1826'da tutucu geleneğe karşı gerçekleştirdiği askeri müdahaleyle simgesel anlamda benzerlik gösteren bu olay sonucunda, Derviş Vahdeti ve çevresinde örgütlenen çok sayıda isyancı idam edilirken, Ahrar Fırkası çevresinde örgütlene muhalefetiye ipten İngilizler almıştı. 24 Nisan hareketinin bir diğer özelliği de II. Abdülhamit'in yerine, adı İstanbul'un fatihini hatırlatan Sultan V. Mehmet'i tahta çıkartmalarıydı; Sultan böylelikle, simgesel olarak İstanbul'un ikinci fatihi oluyordu. Cemiyet her ne kadar karşı devrimi başlatanın Abdülhamit ve Derviş Vahdeti olduğuna inansa da asıl beynin Ahrar Fırkası olduğu sonraki tarihi kayıtlarla ortaya konmuştur. Kendi gücünü olduğunda fazla gören liberal muhalefet, dini referanslarla örgütlenmiş kitleyi kontrol edebileceğini düşünerek ön saflara sürmüştü. 1909 karşı devriminin taşradaki yansımasıysa Adana'da Ermenilere karşı (Taner Akçam'ın kitabına dayandırılarak 20 bin Ermeni rakamı telaffuz ediliyor) girişilen kanlı eylemlerdi.

1909 karşı devriminin Jön Türkler açısından (Cumhuriyet devrimlerine de uzanan bir boyutuyla) en önemli sonucu, Cemiyet'in taraftarı olduğu modernleşme politikalarının kitlesel halk desteğinden yoksun oldukça her an aleyhte bir karşı devrime dönebileceğinin ortaya çıkmasıydı (Bu öngörü, modernleşme hamlesinde, ilerleme hızı yavaş olan demokratik yöntem yerine, değişimin kökten ve hızlı yaşandığı tepeden inmeci, otoriter yöntemin tercih edilmesini doğurmuştur). Bir diğer önemli sonuçsa; Abdülhamit karşısında, genç ve düşük rütbeli subaylar olarak toplumsal otoriteyi bir türlü ele geçiremeyen Cemiyet'in Abdülhamit'i tahttan indirmesine rağmen, iktidarı bu kez de 1. (İstanbul), 2. (Edirne) ve 3. (manastır) Ordularının başmüfettişi olan Mahmut Şevket Paşa emrindeki askeri otoriteye devretmek zorunda kalmasıydı. 1912'ye kadar süren sıkıyönetim boyunca, orduya karışmamak kaydıyla arzu ettiği yasa değişikliklerini yapma serbestisini eline geçiren Cemiyet, tam bir meşruti ve parlamenter rejim kurabilmek amacıyla, Sultan'ın yetkilerini kısıtlayan (yalnızca Sadrazam ve şeyhülislamı atama yetkisi), yasaların yapılması ve uluslar arası antlaşmaların onay yetkisini parlamentoya veren anayasal bir dizi değişikliğe imza attı. Mevcut parlamenter sistemin temellerini demokrasinin gereğince güçlendiren İttihatçı ağırlıklı Meclis-i Mebusan, sıra bireysel ve toplumsal özgürlüklere gelince, daha önce de yaptığı gibi doğrudan bu özgürlükleri kısıtlayarak merkezi otoriteyi sağlama yoluna gitmiştir; gösteri ve toplantı hakkı, cemiyetler ve grevlere ilişkin yasaklar, yeni (kısıtlayıcı) basın yasası, saray bütçesinde üçte ikilik bir kesintiyi öngören yeni bütçe... vb. Rütbe ve kıdemce küçük olan subayların Cemiyet'teki konumları sayesinde fazlaca siyasal nüfuza sahip olmaları ve anayasayı açıkça ihlal ederek mecliste bulunmaları hem ordu içinde hem de muhalefette itirazlara neden oluyordu. Ancak karşıdevrim, Cemiyet'e siyasal geleceğinin askeri nüfuzuna bağlı olduğunu kesin bir şekilde göstermişti. Bu durum askeri vesayetten uzak bir parlamento için (bir kısmı daha liberal, bir kısmı da daha muhafazakâr olan) muhalefetin Cemiyet'i saf dışı etmek üzere yeniden örgütlenmesine neden olmuştur. 1910 Arnavut ayaklanması ve 1909'daki gazeteci Hasan Fehmi suikastının bir kopyası olan gazeteci Ahmet Samim suikastı, bu muhalefetin genişlemesine büyük bir ivme kazandırmıştır. Temmuz 1910'da önde gelen muhaliflerin haksız yere tutuklanmaları bile muhalif tepkileri yatıştıramamış ve mevcut dört muhalefet partisinin de (tek bağlayıcı harcı İttihatçılara duyulan nefret olan) yeni kurulan Hürriyet ve İtilâf Partisi adı altında birleşmelerini doğurmuştur. Sonraki süreçte, meclisteki hâkimiyetini, “sopalı seçim” olarak da bilinen, 1912 antidemokratik seçimleriyle yeniden ele geçirmeyi düşünen İttihatçıların tüm planları, muhafazakâr muhalefetin en güçlü ismi olan Miralay Sadık'ın öncülüğündeki karşı direnişi, sadrazam Sait Paşa'nın İttihatçı çoğunluktan güvenoyu

almasına rağmen istifa etmesiyle ve yine aynı dönemde Mahmut Şevket Paşa'nın da istifa etmesiyle alt üst oldu. Yeni kurulan "Büyük Kabine" de muhalefetle aynı görüşte birleşince, Meclis dağıtılıp önde gelen Cemiyet üyelerinin bir kısmı sürgüne gönderilmiş, bir kısmı da ya tekrar yeraltına kaymış ya da yurt dışına çıkmıştır.

Meşrutî rejimin yeniden ve bu kez daha kararlı bir şekilde tesisinin hem Avrupa devletleri nezdinde hem de imparatorluk tebaasının nezdinde Osmanlının itibarını artıracaklarını düşünen Jön Türkler, karşılaştıkları uluslar arası siyasi süreçle tam bir hayal kırıklığı yaşamışlardı. Çünkü 1908 devrimiyle kurulan yeni rejimin en güçlü söylemi, bütün Osmanlı cemaatlerini temsil etme iddiasıydı ve bu düşünceye rağmen başta Arnavutluk isyanı olmak üzere (Cemiyet'i en çok yaralayan çoğunluğu Müslüman olan ve cemiyet içinde de önemli roller oynayan Arnavutların bu başkaldırısıydı hiç kuşkusuz; ancak belirgin sorun yine bir özgürlük meselesiydi: Arnavut okullarına Latin alfabesinin sokulmak istenmesi), Avusturya'nın 1876'da işgal ettiği Bosna-Hersek'i resmen ilhak etmesi, Bulgarların kendilerini bağımsız bir krallık olarak ilân etmeleri, Girit'in Yunanistan'la birleşmesi, Doğu'da yeniden patlak veren Yemen isyanı (Osmanlı askerinin içine düştüğü acı tablonun sayısız "Yemen Türküsü"nde karşılığını bulduğu sonu gelmeyen isyan) ve son olarak da Trablusgarp'ın işgaliyle başlayıp Ege'deki on iki adaların da işgaliyle sonuçlanan İtalya'yla savaş 1878'ten bu yana karşılaşılan en kötü uluslar arası bunalımın habercisiydiler. Bu süreçte ortaya konulan, biri ekonomik diğeri de halkla ilişkiler boyutu taşıyan iki siyasi hamle (ikisinden de istenen sonuçlar elde edilememiştir) Osmanlı siyasi tarihinde birer ilk olması açısından söz etmeye değerdir: Avusturya mallarının boykotu ve Sultan Mehmet'in Hareket Ordusu'nun başkahramanlarından Niyazi Bey eşliğinde Makedonya ve Kosova'ya iyi niyet turuna gönderilmesi...

Osmanlı'dan bir bir bağımsızlıklarını ilan eden yeni Balkan ulus-devletleri/krallıklarının en büyük amacı Osmanlının Doğu Avrupa topraklarındaki kısmi hâkimiyetine tümenden son vermektir. Aralarındaki anlaşmazlıkları çözüp Osmanlıya karşı güçlü bir ittifak oluşturan Balkan devletleri, 1897 Yunan zaferinden sonra askeri ve siyasal anlamda tam bir zayıflık içinde bulunan Osmanlının İtalya karşısında uğradığı hüsrandan da güç alarak peş peşe Osmanlıya karşı savaş açtılar. Ekim 1912 başlayıp Balkan ittifakının ancak Çatalca hattında durdurulmasıyla sonuçlanan 1. Balkan Savaşı'nın ilk safhasının ardından Londra'da toplanan, biri savaş taraflar biri de büyük devlet arasında olmak üzere, iki konferanstan da tarafları memnun edecek bir sonuç çıkmadı ve görüşmeler Ocak 1913'teki Babiâli darbesinin gölgesinde tıkanıp kaldı. Londra'daki konferansta Büyük güçler tarafından Babiâli'ye bildirilen öneriler arasında Edirne'nin Bulgarlara bırakılması da vardı. Osmanlının eski başkenti ve bir

Müslüman şehri olan Edirne'nin Bulgarlara teslim edilmesinin gündeme gelmesi ve hükümetin de bu talebe boyun eğeceğinin sinyallerini vermesi, başkentteki iktidarı zaten yitirmiş bulunan İttihatçılara parti çıkarlarını bir kenara bırakıp yurt sevgisi adına eyleme geçme fırsatını verdi. Enver ve Talat yönetimindeki kilit kadro 23 Ocak'ta kabine toplantısını silahla basıp Harbiye Nazır'ını vurarak hükümeti istifaya zorladı ve Mahmut Şevket Paşa'nın sadrazam ve harbiye nazırı olduğu yeni bir kabinenin kurulmasını sağladı.

Babıâli baskınının ardından, Balkan devletleri yeniden saldırıya geçtiler. 1.Balkan Savaşı'nın ikinci safhası diyebileceğimizi bu saldırılar karşısında, Osmanlı ordusunun mevcut potansiyelini görmezden gelip saldırgan siyaset izleyen İttihatçıların askeri başarısızlığı, Edirne dâhil olmak üzere Trakya'nın büyük kısmının kaybedilmesine sebep oldu; 16 Nisan 1913'te ateşkes, 10 Haziran 1913'te Londra antlaşması imzalandı. Bu antlaşmanın hemen akabinde, toprak paylaşımı konusunda aralarında anlaşmazlığa düşen Balkan devletleri Bulgaristan üzerine yoğunlaşan yeni bir savaşın içine girdiler. 2.Balkan Savaşı olarak bilinen bu savaş Osmanlı lehine çevireceğinden emin olan İttihat ve Terakki, hükümet ve genelkurmayın ihtiyatlı tavrına kulak asmayıp Enver Paşa'nın öncülüğünde başlattıkları karşı saldırıyla Edirne'yi yeniden Osmanlı topraklarına katmayı başardılar (29 Eylül 1913 İstanbul Antlaşması). Ancak bu kazanım, Osmanlının tüm Balkan savaşları boyunca kaybettiklerinin yanında, manevi değeri dışında pek de büyük bir önem taşııyordu: İmparatorluğun yönetici seçkinlerinin çıktığı, toprak zenginliği ve gelişmişlik konusunda yadsınamayacak bir öneme sahip Balkan coğrafyası kaybedilmiş, savaş bu büyük kaybın yanında (tıpkı 1878'deki Rus savaşında olduğu gibi) yeni ve büyük bir Müslüman mülteci akınını da beraberinde getirmişti.

Cemiyet'e gizli/yer altı örgütü yakıştırmalarının yapılmasında önemli bir paya sahip olduğunu düşünülen "Teşkilat-ı Mahsusa" nam-ı diğer "fedailer" örgütlenmesi, Enver Paşa'nın himaye ve yönlendirmesi altında Balkanlar, Arap eyaletleri ve Rus, Fransız, İngiliz işgali altındaki coğrafyalardaki Müslüman nüfus arasında direniş örgütlenme faaliyetlerinden, genelde gayrimüslim cemaat üyelerine yönelik düzenlenen şiddet eylemlerine kadar birçok karanlıkta kalan girişime imza atmıştır. 1914'te resmiyet kazanan ve Osmanlı Lawrenceleri olarak bilinen bu yapılanmanın ihtiraslı maceralarının asıl tesiri, 1. Dünya Savaşı sonrasında işgalci kuvvetlere karşı direnişin örgütlenmesinde gözlenmiştir; öncül bir laboratuvar faaliyeti olarak... İttihat ve Terakki artık iç siyasete tamamen hâkimdi. Haziran 1913'te sadrazam Mahmut Şevket Paşa'nın bir Hürriyet ve İtilaf taraftarınca öldürülmesi, liberal, muhafazakâr tüm muhalefetin bastırılması için bir fırsat bilinmiş, bu isimlerin çoğu tutuklanıp bazıları da idam edilmiştir (*Not: Tanpınar "Sahne Dışındakiler" eserinde bu suikastın aslında muhalefeti bastırmak için İttihatçılar tarafından tertiplendiğini üstü kapalı olarak ima eder*).

Muhalefetin bastırılması, Enver, Talat ve Cemal'in terfi basamaklarını hızla yükselip Cemiyet'in ve kabinenin yönetimini üçlü bir mekanizma olarak ellerine geçirmelerine sebep olmuştur. 1913-1914 kışında yapılan yeni parlamento seçimlerinden hiç de şaşırtıcı olmayan, İttihatçıları kuklası bir meclis ortaya çıkmıştır.

İttihatçıların üçlü lider kadrosunun ihtiras dolu kendilerine güvenleri, Osmanlı'nın İttifak devletleri safında 1. Dünya Savaşı'na girişlerini, hep bir tartışma konusu yapmıştır. Ortaya çıkan geniş çaplı savaş durumunda içine düşülen yalnızlık korkusunun yanı sıra, İtilaf güçlerinin aksine Almanların eşit taraflar olarak bir anlaşma imzalamaya sıcak bakmasının Osmanlı'nın kazanılacak olan bir zafer sonrasında elde edeceği muhtemel kazanımların İttihatçılar nazarında daha işin başında bir heyecan yaratması, savaşın gidişatının yanlış tahmin edilmesiyle de birleşince, Osmanlı'nın bu dünya savaşından çok da kârlı çıkamayacağı öngörülebilir gerçek olarak ortada çıkmıştır. Bu gerçek geç de olsa fark edildiğindeyse, verilen tepki ne yazık ki savaşa, birbirinde çok uzak cephelerde, zafer hayaliyle daha da bir dört elle sarılmak olmuştur. Yine de Osmanlı'nın, uluslar arası ortam gerilmeye başladığında ilk olarak İtilaf devletleri safında kendine yer bulmak istemesi; ayrıca Fransa ve İngiltere'nin, Rusya'yla arayı bozmamak adına da, Balkan devletleriyle yapılacak bir işbirliğini Osmanlılara tercih etmesi, üzerinde düşünülmesi gereken iki önemli olaydır.

Nitekim bu öngörülerin pek de yanlış olmadığı daha savaşın başında yavaş yavaş ortaya çıkmıştır. Almanya, Osmanlı'nın tahmin ettiği gibi savaşı Rusya cephesinden değil, Belçika üzerinden Fransa'ya saldırarak başlatmıştı. Bu hareket İngiltere'yi de doğrudan savaşın içine çekecek ve savaşın geleceğinin daha baştan ittifak devletleri aleyhine dönmesini sağlayacaktı. Sadrazam Sait Halim Paşa'nın Boğazdaki yalısında Almanya'yla imzalanan Meclis'ten ve hükümetin büyük çoğunluğundan gizli tutulan antlaşmanın şartlarını kendi lehine kullanmasını iyi bilen Almanya, savaşta henüz taraf olmamış olan İngiltere'nin Osmanlı'nın sipariş verdiği iki zırhlı gemiyi teslim etmemesini kullanarak, itilaf cephesine savaş ilan etmek konusunda çekinceleri bulunan Osmanlı'yı kurnaz bir planla savaşın içine çekmiştir. Bu süreçten sonra, savaşın Osmanlı'nın beklediği gibi kısa bir savaş olmayacağı ve beklenenden daha geniş bir coğrafyada savaşılacağı net bir şekilde ortaya çıkmıştır: Ruslar ve onlarla işbirliği içinde olan Ermeni güçleriyle Doğu cephesinde, İngilizlerle Süveyş Bağdat hattı boyunca Güney cephesinde, Fransa ve İngiltere'yle Çanakkale cephesinde ve son olarak da İttifak güçlerine yardım amacıyla Galiçya'daki batı cephesinde (ki bu cepheyi açmak Osmanlı ordusu içi büyük bir lükstü) sürdürülen savaş sonunda Osmanlı güçleri büyük kayıplar vermiş, salgın ve yokluk askeri yıldırıp cepheden firar etmeye zorlamıştır: 800 bin kişilik azami asker gücü savaşın sonunda (Ekim 1918'de) 100 bine düşmüştü. Bu karanlık

tablonun yanı sıra (burada tek bir kurşun bile atmadan Sarıkamış'ta şehit düşen 80 bin askeri de anmadan geçmemek lazım) Rusya'daki Bolşevik devriminin, Çanakkale ve Kûtül-amare'deki zaferlerin Osmanlı'ya somut kazançlar getirmemesi, acı bir realite olarak tarihteki yerini almıştır. Bu ağır bilançodan kendisine yeni bir umut çıkaran tek kişiye Enver Paşa'ydı: Bolşevik devrimi, Enver nezrinde Türkçülük fikirlerine yeni bir ivme kazandırmış, Yakındoğu'da kaybedilen toprak ve nüfuzun Orta Asya'daki Türk bölgelerini kapsayan yeni bir Türk birliğiyle imparatorluğun yeniden ayağa kaldırılacağı umudunu doğurmuştu. Enver, bu umuda öylesine bel bağlamıştı ki savaş Batı ve Güney cephelerinin düşmesiyle mağlubiyetle biterken bile, kalan son Osmanlı güçleriyle Kafkasya'da tarihi bir kez daha değiştirecek zaferler peşindeydi.

Daha başından Osmanlı'nın aleyhine işlemeye başlayan bu büyük savaşın sonunda imzalanan Mondoros Ateşkes antlaşması savaşın boyunca uğruna yüz binlerce şehit verilen toprakların müttefiklerce bir bir işgalini öngörüyordu.

Tüm bu yaşananların yanı sıra, Doğu cephesinde Ruslarla işbirliği yapan Osmanlı tebaası Ermeni nüfusa karşı girişilen ve uluslar arası savaş hukukuna göre yanlış bir yanı da olmayan tehcirin iyi yönetilememesi, tehcirin savaş bölgesinin dışındaki tüm imparatorluk Ermenilerini de kapsayacak şekilde genişletilmesi, geçmişteki Ermeni ayaklanmaların kanlı bir şekilde bastırılmış olması gerçeğiyle de birleşince tehcir sonrasında Batılı güçlerin himayesine giren Ermenilerin Türk ulusunu, bugün dahi, haksız yere soykırımla suçlamalarına sebep olmuştur. Bu manevi zararın bugün bir dış politika malzemesi olarak Türkiye aleyhine sürekli kullanıldığını görseler, herhalde İttihat ve Terakki'nin merkez komitesini oluşturan Talat Paşa ve çekirdek ekibi Doğu sorununu kökten çözeceğine inandıkları bu geniş çaplı tehcir kararını alırken ve de uygularken bir kez daha düşünürlerdi. Alınan tehcir kararının tüm imparatorluk Ermenilerini kapsamasının ardındaki ekonomik gerçeklerin ve sosyoekonomik çıkarları ön planda tutan bu anlayışın Kurtuluş Savaşı sonrasında kurulan yeni Türk ulus-devletince de benimsenip diğer gayrimüslim tebaaya da yöneltilmesi bugün dâhi tartışılan bir konudur.

1913-1918 İdari ve Mali Reformlar / Toplumsal, Kültürel Değişim

İktidarı kesin anlamda ele geçiren Jön Türklerin arzu ettikleri liberal, özgürlükçü bir ulus-devlet anlayışını uygulamaya koymaya çalıştıkları beş yıllık baskıcı yönetimlerinde, Osmanlı nüfusunun özellikle kadın-erkek eşitliğini, adliye ve eğitim sistemlerini kapsayan reformlarla Batılı tarzda ve olumlu yönde gelişmeler gösterdiği söylenebilir; ancak bu gerçek daha çok Cemiyet nezrinde kabul gören bir durumdu. Reformların savaş ve kıtlığın

pençesindeki asıl halk kitlelerinin doğal bir ihtiyacı sonucu ortaya konduğunu ve geniş kitlelerce benimsendiğini söylemek tabii ki güçtü.

Jön Türkler, (özellikle de maliye nazırı Mehmet Cavit Bey) ekonomide güdülecek liberalizm odaklı ciddi para politikası, serbest ticaret ve yabancı sermayenin teşvikinin Avrupa devletler nezdinde olumlu karşılanacağına, kapitülasyonların kaldırılıp ekonomik anlamda sömürge durumuna düşen Osmanlı'ya ekonomik bağımsızlık getireceğine dair büyük umutlar taşımaktaydılar. İlk aşamada, ekonomik gelişmenin önündeki geleneksel engelleri kaldırmak ve ticari işlemlere ve mülkiyete ilişkin mevzuatı modernleştirmek adına ciddi adımlar atıldı. Cemiyetin ülke içi ekonomiyi ilgilendiren konularda daha baştan geniş halk kitlelerinin sesine kulak vermeyeceği gerçeği, 1908 sonrasındaki toplumsal hareketliliğin ve grevlerin bastırılmasında izlenen politikalardan belliydi. Tarımda yenileşme ve yatırımlara verilen teşvikten yalnızca İttihatçı toprak sahipleri yararlandırılırken, Anadolu coğrafyasında yaşayan geniş halk kitleleri için her zaman büyük bir önem arz etmiş olan toprakların yeniden tahsisini ve ortaklığın sona erdirilmesini kapsayan geniş çaplı bir toprak reformunu gerçekleştirmek için en ufak bir teşebbüste bile bulunulmamıştır. Jön Türklerin iç ve dışta sergiledikleri bu ekonomik imaj sonrasında umulan gerçekleşmemiş ve Osmanlı daimi borç kaynakları olan Fransa ve İngiltere'nin güvenini tamamen kaybetmiş ve ciddi bir borç krizine girmiştir. Bu kriz, Almanya'dan bulunan borçla aşılmış ve askeri işbirliğine eklenilen ekonomik işbirliğiyle de Jön Türk-Almanya yaklaşması daha da pekişmiştir. Bu gelişmeler, 1913 sonrasında Jön Türklerin liberal politikalardan yüz çevirip milliyetçi ekonomi politikalarını benimsemelerine neden olmuştur. Bu yeni ekonomik görüşlerin arkasındaki isim, Almanya'ya göç edip sosyalist hareket içerisinde yer almış bir Rus Yahudi'si ve aynı zamanda Ortodoks bir Marksist olan Alexander Helphand'tı. Helphand'ın, emekçi sınıftan yoksun Osmanlı için öngördüğü ve yerli ticaret ve sanayi burjuvazisinin yaratılmasıyla oluşturulacak olan milliyetçi ekonomi düşüncesi, Babiâli baskısıyla iktidarı tam anlamıyla eline geçiren İttihatçılarla Almanya arasındaki yaklaşmanın da etkisiyle 19. yüzyıl Alman sanayileşmesini örnek alan Milli İktisat politikasına dönüşmüştür (kapitülasyonların savaşın da çıkmasından yararlanılarak feshedilmesi, sırf ithal edilen malların para değeri üzerinden belirlenen gümrük vergilendirmesi yerine spesifik gümrük tarifesine geçilmesi, benzerlerinden %10 daha pahalı olsalar bile Osmanlı sanayi ürünlerinin teşviki şart koşan Teşvik-i Sanayi Talimatnamesi'nin çıkartılıp bir tüketici cemiyetinin kurulması...)

Milli iktisat politikası çerçevesinde yaratılmak istenen yerli burjuvaziyi oluşturabilmek için taşradaki tüccar, esnaf ve bürokratların hükümetçe desteklenmesi, hatta savaş koşullarında bu kimselerin sermaye biriktirmek adına yaptıkları her türlü vurguna göz

yumulması/desteklenmesi (Kara Kemal Bey ve kurmuş olduğu Mahsusa-i Ticariye örgütünün himayesinde), geniş halk kitlelerini (özellikle de işlerinin yönetiminde Türklere yer vermeleri, vitrinlerinde Türkçe kullanmaları zorunlu hale getirilen gayrimüslim tebaanın) bu yanlış politikaların kurbanları haline getirmiştir (Bu olayın benzeri, Jön Türk geleneğini sürdüren Tek Parti iktidarı zamanında gerçekleşen 2. Dünya Savaşı yıllarında da yaşanacaktı). Savaş koşullarında ürettikleri ürünlerdeki ciddi değer artışının, taşımacılık ve pazarı kullanmada İttihatçı büyük toprak sahiplerine ve kent tüccarlarına bağımlı olan küçük çiftçilere ve ortakçılara hiçbir getirisinin olmaması; İzmir’de, Türkiye Cumhuriyeti’nin 3. Cumhurbaşkanı da olan, Cemiyet sekreteri Celal Bayar’ın organize ettiği tehdit ve gözdağı kampanyasıyla Yunanistan’a sürülen 130 bin Rum’dan boşalan ticarethanelerin Cemiyet’e yakın Müslüman girişimcilere devredilmesi, bu yanlış politikalara iyi birer örnek teşkil etmektedir.

İdeolojik Tartışmalar

İstibdat döneminin ardından gelen 1908 meşrutî devrimi siyasal ve toplumsal meselelerin toplum önünde, dergi ve gazete yazıları aracılığıyla tartışılabildiği bir ortamı da beraberinde getirdi. Bu ideolojik tartışmalar geniş halk kitlelerinden çok, yeni Osmanlı aydın zümresini en çok da Yeni Osmanlıları ilgilendiriyordu. Bu siyasal ve toplumsal tartışmalar ortaya üç temel ideolojik yaklaşım çıkartıyordu: 1. Jön Türklerin eski ülküsü de olan, farklı cemaatleri Osmanlı tahtı etrafında birleştirmeyi amaçlayan Osmanlıcılık; 2. İslami uygulamaları ve İslam ümmeti içerisindeki dayanışmayı esas alan pan-İslamcılık; 3. Türk haklarını Osmanlı bayrağı etrafında birleştirme ülküsü olan pan-Türkçülük. Bu üç ideolojik hedefe ulaşabilmek için de Jön Türklerin üzerinde uzlaştıkları bir düşünce vardı: uygulamaya konulacak siyasal, ekonomik, idari ve kültürel reformların topluma getireceği değişim ve hareketliliğin temel bir devlet düşüncesi/aracı olmadan hiçbir şey ifade etmeyeceğiydi. Bu ülkü doğrultusunda izlenecek yolda, Avrupa uygarlığının yararlı unsurlarının kabulüyle şekillenecek olan genel bir Batılılaşma hareketinin ölçüsü ne olacaktı? Farklı etnik ve dinsel kimlikten insanların oluşturduğu Osmanlı halkının gelecekteki Osmanlı devletiyle özdeşleşme ve bağlılığında hangi kriter esas alınacaktı? Avrupa düşüncesinin ve 19. yüzyılda birbirine paralel gelişme gösteren Aydınlanma ve Endüstri devriminin temelini oluşturan Bilim ve teknolojinin gücüne inan Jön Türk aydınları için temel sorun: Avrupa unsurlarıyla Müslüman Osmanlı uygarlığının bir bireşiminin nasıl meydana getirileceğiydi; diğer bir deyişle, kendi olarak kalınırken modernleşmek nasıl mümkün olacığıydı.

Ancak tüm etnik ve dinsel farklılıkları güçlü bir harçla bir araya getirip aynı potada eriterek ideal Osmanlı halkını yaratmayı amaçlayan Jön Türklerin Osmanlıcılık hayalleri,

yapılan reformlara, ortaya konan siyasal iradeye rağmen özerklik taleplerinden vazgeçmeyen Batı'daki gayrimüslim tebaa, Arap yarımadasındaki Müslüman tebaanın varlığıyla yavaş yavaş yerini 1913 sonrasında Müslüman-Türk milliyetçiliği odaklı bir ideolojiye bırakmıştır (bunda özellikle de Müslüman ve Cemiyet'e yakın oldukları düşünülen Arnavutların isyanının büyük rolü vardır). Türk milliyetçiliğinin ideolojik temelleri ilginç bir şekilde imparatorluk topraklarının dışında atılmıştı. Başlangıç noktası, Orta Asya Türklerini inceleme konusu yapan başta Fransız ve Macarlar olmak üzere, Avrupalı doğubilimcilerin çalışmalarına ve Rusya coğrafyasındaki Tatar ve Azerilere dayanmaktadır. Özellikle Tatar ve Azeri burjuvalarının Rus okullarında eğitim alan genç kuşakları, Türk kültürünü yönelen Rus ve Panislav tehdidin bilincine varıp Türkçülüğün ideolojik temlerinin oluşturulmasında öncü bir rol oynamışlardır. Bunlar arasında en ön plana çıkan, "Türkçülüğün Manifestosu" ya da "Üç Tarz-ı Siyaset" makalesinin yazarı, aynı zamanda bir Jön Türk sempatizanı da olan Tatar Yusuf Akçura'dır. Akçura, İslamcılık, Osmanlıcılık ve Türkçülük ideolojilerini birbirleriyle kıyaslıyor; imparatorluğun farklı unsurlardan yeni bir Osmanlı ulusu vücuda getirmenin bir yanılsama olduğuna, sömürgeci büyük güçlerin dünya Müslümanlarının siyasal birliğine ilişkin bir girişimi engelleyeceklerine, Asya'nın bütün Türk haklarının birliğini amaçlayan Türkçülük hareketininse yalnızca Rusya'nın muhalefetiyle karşılaşacağına dikkat çekiyordu. İttihatçılar her ne kadar bu düşünceleri benimseyip kurdukları Türk Ocaklarını pan-Türkçülüğün kürsüsü haline getirseler de gerçekte Türkçülük hareketleri hiçbir zaman romantik bir düş olmaktan öteye gidememiştir. Hatta bu ideolojinin Anadolu'daki entelektüeller arasındaki yansıması diyebileceğimiz Anadolu Türk Milliyetçiliği de, amacı sadece savaş koşullarında ulusal bir dayanışma yaratmak olan, gerçekte Anadolu köylüsünün berbat yaşam koşullarını iyileştirmek için kendisine hiçbir hedef koymamış bir hareket olarak en az pan-Türkçülük hareketi kadar romantik bir düşünceydi (bu düşüncenin siyasi hareketi olan Halka Doğru partisi de bizzat İttihatçılar tarafından kurulmuştu).

Çoğu aslında dindar birer Müslüman olan Jön Türklerin arasında pan-İslamcı ideolojinin gerçekte çok da büyük destek görmemesinin altındaysa Nisan 1909 karşı devriminin de etkisiyle İslamcı eylemciliğe karşı duydukları derin kuşku yatıyordu. Pan-İslamcılığı hem çok uluslu imparatorluğun varlığına hem de kendi varlıklarına karşı bir tehdit olarak görüyorlardı artık. Tıpkı 1. Dünya Savaşı yıllarında Arapların sadakatini ve sömürgelerdeki Müslümanların desteğini kazanma gayretlerindeki gibi, İttihatçılar ancak siyasal çıkarlar gerektirdiği zaman devletin İslami niteliğine vurgu yapmaya eğilimliydimler. Bu sebeplerden dolayı, Türk milliyetçiliği odaklı ideolojinin Jön Türkler arasından ciddi bir karşılık görmesine pek de şaşırılmamak gerekir (Toplumsal canlanmayı İslami değerlere geri

dönüşte gören Sait Halim Paşa, Mehmet Akif, Eşref Edip gibi anayasal düzenin de savunucusu olan aydınları bunun dışında tutmak kaydıyla...) İslami değerleri, Türk kimliğini ve Osmanlı mirasını Avrupa tarzı modernleşme düşüncesiyle en iyi sentezleyense Ziya Gökalp idi. Ateşli bir milliyetçi olarak Gökalp, milletin (toplumun birey üzerindeki belirleyici rolüne vurgu yaparken “toplum” kavramı yerine “millet” kavramını kullanmayı tercih ediyordu), doğal toplumsal ve siyasal birim olduğuna inanıyordu. Toplumların geçmişten bugüne taşıdıkları geleneksel değerlerini kapsayan “kültür” kavramıyla, uluslar arası bilgi, bilim ve teknolojinin bir bütünü olan “uygarlık” kavramları arasında belirgin bir ayrım yapan Gökalp, Türk ulusunun kendi güçlü kültürüne zaten sahip olduğunu, bu kültürün, kısmen İslam-Arap, kısmen de Bizans ortaçağ uygarlıklarının istilası altında kalarak izlerinin silikleştiğini vurguluyordu. Kurtuluşun yolu, Türk kültürüne sahip çıkarken, istilacı uygarlığın yerine modern Avrupa uygarlığını geçirmektir. Gökalp’in gözünde Tanzimat ıslahatçılarının yaptığı en büyük hata da Avrupa uygarlığını benimserken, kendi haklarının kültürüyle olan temaslarını yitirmiş olmalarıydı. Bu görüş Namık Kemal’in düşünceleriyle hemen hemen örtüşüyordu. Gökalp’in düşüncelerinin tüm çekiciliği, bu düşüncelerin ulusal gururun Avrupa usullerinin kabulüyle barışmasına imkân vermesindeydi. Tüm bu ideolojilerin savunucusu Jön Türk aydınları, gerçek anlamda kozmopolit imparatorluk coğrafyasının tam bir izdüşümünü temsil ediyorlardı. İdeologların kimlikleri, ideolojilerin içerikleri ne olursa olsun, Jön Türk hareketinin iktidar odağı olan İttihat ve Terakki Cemiyetinin lider kadroları için asıl önemli olan ortak bir ideolojik programdan çok, ortak bir tutumlar bütünüydü (bu geleneğin takipçisi Kemalizm de bir ideoloji değil, tutumlar bütünüydü). Bu bütünün önemli unsurları, milliyetçilik, pozitivist inanç, eğitimin gücü ve toplumsal itici güç olarak merkezi devlet otoritesiydi. Çünkü İttihatçı lider kadronun bütün üyeleri (askeri kimliklerinden dolayı da) birer ideolog değil, değişim ve ilerlemenin ancak eyleme geçilerek vücut bulacağına inanan eylem adamlarıydılar.

BAĞIMSIZLIK SAVAŞI

Osmanlı için her alanda yıkım getiren 1. Dünya Savaşı’nın ardından imzalanan ve Osmanlı’nın elini kolunu bağlayan çok ağır şartlarına rağmen İstanbul hükümeti tarafından (olumlu anlamda) bir ateşkes antlaşması olarak imzalanan Mondros Mütarekesinin 7. (kendi güvenliklerini tehdit altında gördüklerinde işgal hakkı) ve 24. (Ermeni vilayetlerinde kamu düzeninin bozulması durumunda askeri müdahale hakkı) maddeleri İtilaf devletlerine, özellikle de İngiltere’ye, ilgili maddelerin şartları oluştuğunda ya da oluştuğuna kanaat getirildiğinde, imparatorluk topraklarının tapusunu gönül rızasıyla vermekle eş değer

nitelikteydi. Zaten savaş sonrasında Anadolu’da örgütlenen direniş hareketinin liderlerinin de asıl tepkisi diplomatik anlamda ucu açık olan antlaşma maddelerinin İtilaf devletlerince kötüye kullanılmasıydı.

Mütarekeyle birlikte İttihatçı lider kadronun neredeyse tamamı (Karakol örgütlenmesini iki önemli ismi Miralay Kara Vasıf ve İTC İstanbul parti örgütü başı Kara Kemal dışındakiler) Ermenilere karşı yapılanlardan sorumlu tutulacakları korkusuyla (İtilaf devletleri bu isimlerin sorumlu tutulacaklarını 1915’te zaten ilan etmişti) ülkeyi terk etmişti. Bu durum Başkentte ciddi bir iktidar boşluğu yaratmış, bu boşluğu doldurmak için de dört güç odağı kıyasıya bir rekabet içine girmişti: İttihatçıların kuklası olmayı reddeden, İngiliz taraftarı bir çizgiyi benimsediğinden Anadolu’daki milliyetçi direnişe hiçbir zaman sıcak bakmayan, bu niyetini de keskin bir İttihatçı karşıtı olan Ahmet Tevfik Paşa’yı sadrazamlığı atayarak gösteren Sultan Vahdetin öncülüğündeki saray; Hürriyet ve İtilaf Fırkası etrafında yeniden örgütlenmeye çalışan liberaller; Osmanlı’nın nasıl paylaşılacağı konusunda aralarında ciddi fikir ayrılıkları olan İtilaf devletleri ve tabi ki İttihatçılar...

Lider kadrosu ülkeyi terk etmiş de olsa, meclise, bürokrasiye, orduya, polise, posta ve telgraf servislerine hâkim olan İttihatçı memur çoğunluğu, özellikle de Mart 1920’de İstanbul’un İngilizlerce işgalinin ardından, kesin bir şekilde başkentteki siyaset oyununun başrol oyuncularını oldular. Olası bir işgali 1915’teki Çanakkale Savaşı sonrasında ön görüp işgale karşı oluşturulacak direniş hareketinin planlarını o günlerde ortaya koyan İttihatçı lider takımı, asıl siyasal mücadelenin Anadolu’da cereyan edeceğini biliyorlardı. Tıpkı Balkan Savaşları’nda olduğu gibi savaşın yalnızca birinci safhasının kaybedildiğine inanan Enver Paşa, kurtuluşu Orta Asya’daki Türklerin birliğinde gördüğünden, Avrupa’dan dönen askeri birlikleri Kafkasya’ya bu düşüncelerle göndermişti (bu hamle ileride kendisini, tüm askeri varlığı dağıtılmış Osmanlı’nın içinden çıkan direniş hareketinin liderlerinin bağımsızlık mücadelesindeki tek düzenli birlikleri olan 15. Kolordu (Doğu Orduları) adıyla gösterecekti). Ancak Enver ve Talat sadece ülke dışında değil ülke içinde de direnişi örgütlemek için bir takım hamleler yapmışlardı. Teşkilat-ı Mahsusa’ya Anadolu’da seçilen noktalara silah ve mühimmat depolamalarını emretmiş, örgütün Umum Alem-i İslam İhtilal Teşkilatı adı altında Anadolu’da gerilla çetelerinin oluşturulmasına öncülük etmelerini talimatını vermişlerdi. Ayrıca, yine Enver ve Talat’ın talimatıyla kurulan, öncelikli amacı savaş sonrası ortamda İttihatçıları muhalefetin ve Hristiyan cemaatlerin intikam girişimlerinden korumak olan “Karakol” örgütlenmesi de işgal sonrasında Anadolu’ya hem direnişe katkı sağlayacak insanların hem de silah ve mühimmatın kaçırılmasında, saray çevresinden ve İstanbul’daki işgal kuvvetlerinden istihbarat toplanmasında önemli roller oynamıştır. İttihatçı kadroların bir

diğer önemli hamlesi de Anadolu'nun topyekûn işgali durumunda Müslüman Türk kesiminin hukuki haklarını savunacak bir girişime, “Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri”ne ön ayak olmalarıdır. Bu cemiyetler hem İzmir'in Yunanlılar tarafından işgalinin hem de İstanbul'un İngilizler tarafından işgalinin ardından ulusal direnişin örgütlenmesi kilit bir rol oynamış, ilk meclisin (Mustafa Kemal'e yakın isimlerden oluşan) karar alma mekanizmasında baskın olan en önemli grubuna adını vermiş ve son olarak da tüm varlığı ve tecrübesiyle yeni kurulan Halk Fırkasına can vermiştir. Anadolu direniş hareketi ilk ortaya çıktığı andan itibaren asıl mücadelesini İngiliz himayesindeki Yunanlılara karşı vermiştir. Bunda, İtilaf devletlerinin kendi aralarında düştükleri anlaşmazlık ortamının Yunanlılar tarafından kendi lehlerine iyi yönetilmesinin rolü büyüktür.

İstanbul (Kasım 1918-Mart 1920)

Osmanlıların son Sultan'ı Sultan Vahdettin, İngiltere yanlısı tutumuyla şartları birazcık da imparatorluk lehine olan bir barış antlaşmasına imza atabileceğini umuyordu. Çünkü onun tek kaygısı, halifelik makamı aracılığıyla Ortadoğu Müslümanları üzerindeki otoritesini muhafaza etmektir. Milliyetçilik ve ulus-devlet kavramları varlıklarını her platformda ispat etmelerine rağmen, Sultan, ülkesinin önündeki tek çıkış yolu olan Müslüman Türk milliyetçine dayanan bir direnişe tahammül bile edemiyordu. Bir saltanat üyesi olarak milliyetçiliği, imparatorluğun başına gelen felaketlerin sorumlusu iblis bir düşünce olarak görüyor; bu düşünceleri, İttihatçılara duyduğu nefretle de birleşince de elindeki tek gerçekçi kozu (milliyetçi direniş kozunu) değerlendirmek bir yana farkına bile varmıyordu. Milliyetçi ve İttihatçı aleyhtarı, İngiliz taraftarı politikalarını yerleştirebilmek adına sadrazam ve nazırları kendi tercihlerine göre atamış ve yaşadığı siyasi kafa karışıklığının bir göstergesi olarak da on kabine, dört de sadrazam değişikliğine imza atmıştır. Sonuç, İstanbul'un İngilizlerce işgali ve Osmanlının idam fermanı Sevr Antlaşması olmuştur.

Siyasi partiler anlamında, İstanbul'un işgaline kadar en başat rolleri yine liberalleri barındıran Hürriyet ve İtilaf Fırkası (Sadrazam Damat Ferit'in çevresinde örgütlenmesinin de tesiriyle) ile İttihat ve Terakki'nin isim değiştirmiş hali olan Teceddüt Fırkası oynamıştır. İtilaf güçlerinin önde gelen İttihatçıları tutuklatıp özel mahkemelerde yargıladıktan sonra Malta'ya sürmesi, Teceddüt Fırkası'nın da sonunu getirmiştir. Aralık 1918'te dağıtılan meclis ardından, yeni seçimlere bir türlü izin vermeyen İngiliz yanlısı hükümet, 1919 sonbaharında Anadolu direniş hareketinden gelen baskılara boyun eğip seçimlere onay vermiştir. Ocak 1920'de toplanan ittihatçı ve milliyetçi ağırlıklı yeni meclisin, Mart 1920'deki İngiliz işgaline kadarki kısa sürede attığı en önemli adım, meclisteki milliyetçi çoğunluk tarafından

örgütlenen Felah-ı Vatan Grubu'nun hazırladığı ve mecliste kabul edilen Misak-i Milli beyannamesi olmuştur. Direniş hareketinin amaçlarının resmi ifadesi olan (sonraki bağımsızlık savaşı boyunca da öyle kalan) bu beyanname, Erzurum ve Sivas kongrelerinde alınan kararlara da esas teşkil etmiştir. Altı maddelik bu belgenin en önemli iki maddesi, Osmanlı-İslam çoğunluğuyla meskûn toprakların ayrılmaz bütünlüğüne ve imparatorluğun siyasi, mali ve adli bağımsızlığına vurgu yapıyordu. Meclis-i Mebusan'ın bu önemli kararları ve mütarekeden sonraki ilk aylarda Müslüman kamuoyundan yaygın olan umutsuzluk ve tevekkül havasını bir anda dağıtan Mayıs 1919'daki İzmir'in Yunanlılar tarafından (bir zamanların Osmanlı tebaasının buna kalkışması herkesi çileden çıkartmıştı) işgali Anadolu direniş hareketi için bir dönüm noktası oldu ve gencinden yaşlısına bütün Müslüman halkın topyekûn bir seferberlik için yurdun dört bir yanında örgütlenmesini de beraberinde getirdi.

İtilâf askerlerinin İstanbul'daki güçlü varlığı ve sıkı denetimleri bile, hâlâ bağımsız bir şekilde işlemeye devam eden Osmanlı devlet kurumlarındaki Anadolu hareketine inanmış memurların gizlice istihbarat, erzak, araç-gereç, silah ve insan göndererek direnişe yardım etmelerine engel olamıyordu. Çünkü İtilâf devletlerinin İstanbul'daki yönetim yapısı oldukça karmaşıktı (bu da güven ve iyi niyet sorunu yaratıyor; koordineli hareketi güçleştiriyordu); ayrıca Müslümanlarla tüm ilişkilerini gayrimüslim Rum ve Ermeniler aracılığıyla yürütmek zorunda kalıyorlardı. İtilâf güçleri arasındaki bu uyuşmazlıktan da İTC yer altı örgütü kendi çıkarları doğrultusunda en etkin şekilde yararlanmaktaydı: Karakol örgütlenmesi, işgal güçlerince aranan subayları, kontrol altında tutulan Osmanlı depolarından çalınan silah ve cephaneyi gizlice Anadolu'ya kaçırıyor; devlet kademelerinde görevli Karakol üyesi memurlar da direniş lehine etkin casusluk yapıyorlardı. Anadolu'ya geçen subayların artmasıyla direniş hareketine başkanlık edecek, otorite sahibi ve adı lekesiz olan bir isme ihtiyaç doğdu. Aranan isim, başından beri İTC üyesi olan, ancak Enver karşıtı kanatta yer aldığı için iktidar merkezi dışında bırakılan, kariyeri başarılarla dolu bir komutan olan Mustafa Kemal'den başkası değildi. Mustafa Kemal, Damat Ferit hükümetinin 3. Ordu Müfettişliğiyle görevlendirip geniş yetkilerle donattığı bir resmi görevli olarak gemiyle gittiği Samsun'dan Anadolu'ya ayak bastı.

İtilâf devletleri, “Doğu Sorunu” başlığı altında bu konuyla zaten uzun bir süredir ilgilenmekteydiler, Osmanlı'nın nasıl paylaşılacağı konusunda daha 1. Dünya Savaşı yıllarında anlaşmışlardı. Söz konusu öncül antlaşmalarda yapılan değişikliklerse; Rusya'daki Bolşevik devrimi yüzünden (Bolşevikler iktidarı ele geçirir geçirmez, Çarlığın imzaladığı bütün emperyalist antlaşmaları geçersiz kılmış, Bağımsızlık Savaşı'nda Türkiye'nin safında yer almıştır) Doğu Anadolu'nun şimdilik gözden çıkarılması ve boğazların öngörüldüğü gibi

Ruslar tarafından değil, İngilizlerce işgal edilmesi (aslında İstanbul ve boğazların Osmanlı'da kalmasını savunan Fransızlar bu işgale, Suriye toprakları üzerindeki isteklerinin İngilizlerce kabul edilmesi karşılığında izin vermişti); önceden İtalyanlara söz verilen İzmir merkezli Batı Anadolu'nun işgalinin İtalyan nüfuzunu etkisiz kılmak için, İngiliz desteğini alan Yunanlılarca yapılmasıydı.

Anadolu, Kasım 1918-İlkbahar 1921

Wilson İlkeleri'nden on ikincisi, imparatorluğun Türk bölgelerine güvence altına bir egemenlik vaat ediyordu. İTC, savaş sonrasında yapılan barış konferansında bu bölgelerin imparatorluktan kopartılması tehlikesine karşı, söz konusu bölgelerin (Wilson İlkesi uyarınca) ezici şekilde Türk-Müslüman bölgeleri olduğunu ve anayurtla birleşik olarak kalmak istediklerini tüm dünyaya göstermek amacıyla, taşradaki İTC şubeleri ve başkentteki bölge milletvekilleriyle birlikte Müdafaa-i Hukuk-i Milliye (ulusal hakları savunma) cemiyetlerini kurdu. Bu yapılanma, Osmanlı aleyhine oldukça kötü şartların doğdu barış antlaşmasının hemen ardından gelen Anadolu'nun işgal harekâtı boyunca direnişin örgütlenme ve yerel koordinasyon merkezlerine dönüşmüş, daha sonra da bağımsızlık savaşının kazanılmasının ardında kurulan tek parti iktidarının (Atatürk'ün diplomatik zekâsının bir ürünü olarak) taşra yapılanmasının doğal yapı taşı görevini üstlenmiştir.

Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri başlarda, nüfusunun büyük kısmı yok olmuş savaş yorgunu bir halkı işgale karşı örgütlemekte güçlük çektiler. Ancak, hak etmediği bir ödüllendirmeye İzmir ve çevresini işgal etmesine izin verilen Yunanlıların Anadolu'daki işgalci varlığı, direniş hareketine müthiş bir ivme kazandırdı. 1919 yılındaki genel manzara, Türk direnişinin mutlak suretle düzenli bir ordunun varlığına muhtaç olduğunu ortaya koymaktaydı (Yunan işgaline direniş bile daha çok Türk ve Çerkez çeteler aracılığıyla yürütülüyordu). Güneydeki Adana, Maraş, Antep, Urfa bölgeleri, Fransızların (ve onların himayesindeki silahlı Ermeni birliklerinin) işgali altındaydı ve nispeten ordunun daha iyi durumda olduğu bu bölgede savaş Ocak 1920'de başladı. Osmanlı güçlerinin oldukça büyük miktarda ve iyi teçhizatlandırılmış düzenli birliklerinin yoğunlaştığı yer Doğu Anadolu'ydu. Bu ordunun başında Kazım Paşa bulunuyordu, onun ardından gelen isimse (sonradan Ankara'daki 20. Kolordu komutanı olan) Ali Fuat Paşa'ydı. Ülkeye bağımsızlığı getirecek inancı her şeye rağmen ayakta tutan güç, işte bu orduydı.

Mustafa Kemal, ülkedeki bütün direniş hareketince benimsenecek olan “ulusun ve ülkenin kaderini yine ulusun kendisinin tayin edecektir” ilkesini önce Amasya Tamimiyle sonra da biri Erzurum'da diğeri de Sivas'ta düzenlenen iki ulusal kongreyle (burada alınan ek

kararlar çerçevesinde) hem İstanbul'a hem de bütün dünyaya duyurdu. Bu süreçte, direnişin kaderini belirleyecek olay Erzurum'da yaşandı: İngilizlerin talebi doğrultusunda İstanbul hükümetince görevinden azledilen Mustafa Kemal'in, kendisini tutuklamakla görevli Doğu Orduları Başkomutanı Kazım Paşa'nın emre itaatsizlik etmesiyle, bir kez daha direniş hareketinin en büyük lideri olduğu ortaya konmuş oldu. Aralık 1919'da, önce Erzurum'da seçilen ve daha sonra da Sivas'ta bir kez daha seçilip onaylanan Mustafa Kemal başkanlığındaki Heyet-i Temsiliye Ankara'ya taşındı. Mustafa Kemal İstanbul'un İngilizler tarafından işgalinin ardından, kendisini fesheden Meclis-i Mebusan'ın, Ankara'da yeni bir Millet Meclisi çatısı altında toplanmasını önerdi ve İstanbul'dan gelen doksan milletvekili yeni seçilenlerle birlikte (toplamda 232 vekil) ilk kez 23 Nisan 1920'de toplanan Büyük Millet Meclisi'ni oluşturdular. Artık milliyetçi direniş hareketinin Ankara'daki komuta merkezi, Sultan-Halife'nin otoritesini resmen tanımaya devam etmekle birlikte, tam bir hükümet niteliği kazanmıştı.

Bağımsızlık Savaşı 1921-1922

1920 yılı boyunca, İstanbul hükümetiyle Anadolu'daki direniş hükümetinin arası giderek açıldı; hatta İstanbul, direnişi kırmak amacıyla İngiliz destekli bir silahlı karşı direniş bile örgütlemeye kalkıştı. 1920 yazında işgali bütün batı ve kuzeybatı Anadolu'ya yayan Yunanlılara karşı tek direniş çetelerin gerilla mücadelesiyle sağlanabiliyordu. Bağımsızlık Savaşı'nı Batı cephesine yönlendirmeden önce Doğu vilayetlerini tehdit eden Ermeni varlığını dize getirmek gerekiyordu (çünkü Bolşevikler her ne kadar Anadolu direnişini destekliyorlarsa da yeri geldiğinde Ermenileri bir koz olarak öne sürmekten de çekinmiyorlardı). Bu cephedeki zafer 2 Aralık 1920'de imzalanan Gümrü Antlaşması'yla Türklerin lehine sonuçlandırılmıştı. Bundan sonra Bolşeviklerle bir de dostluk antlaşması imzalandı ve savaş boyunca Türklerin imdadına yetişecek olan para, silah ve mühimmat desteğinin de önü açılmış oldu. Düzenli ordu artık Batı cephesine sevk edilebilirdi.

Yunan ordusunun Bursa'dan Eskişehir'e doğru ilk ilerleme girişimi, Albay İsmet Paşa komutasındaki ordu tarafından engellenmişti. Bu zafer, düzenli ordunun batıdaki ilk başarısıydı; ayrıca Atina'daki Venizelos'u ve İstanbul'daki Damat Ferit Paşa'yı da koltuklarından etmişti. Anadolu direniş hareketinin bu sınırlı ilk başarısı bile, Fransız ve İngilizleri panikletmeye yetmiş ve Yunan ve Osmanlı taraflarını (Anadolu'dan bir heyeti de Londra'ya davet etmek, ancak milliyetçi direnişin sesini yükseltmesi ve İtalyanların araya girmesiyle mümkün olmuştu) Londra'daki bir konferansta bir araya getirdiler. Sonuç, iki tarafın da uç tavrı ve istekleri yüzünden olumsuz oldu. Ancak konferansın yine de Anadolu

direnış hareketi açısından olumlu sonuçları oldu: İngiliz destekli Yunan yayılmasından rahatsız olan Fransız ve İtalyanlarla, ekonomik ayrıcalıklar karşılığında, işgal bölgelerinden çekilmeleri hususunda anlaşmaya varıldı; ancak bu antlaşmalar Misak-ı Milli'den bir sapma olarak kabul edildi bu her iki antlaşmada Ankara hükümetince geçersiz kılındı. Bu sırada Yunan ordusu yeniden saldırıya geçti; bir kez daha İnönü'de durduruldular. Ancak birkaç ay sonra cepheyi yarmayı başarıp Afyonkarahisar, Kütahya ve Eskişehir'i işgal ettiler. Bu durum Ankara'da büyük bir paniğe neden oldu; hatta Meclisin Sivas'a taşınması gündeme geldi. Meclisin isteğı üzerine (bu kararda da Mustafa Kemal'in diplomatik zekâsı ön plana çıkıyordu) Mustafa Kemal başkomutanlık sıfatıyla üç aylığına meclisin bütün yetkilerini üstlendi ve ivedi bir seferberlik hamlesiyle Ankara'nın seksen kilometre batı ve güneybatısında, Sakarya Nehri civarında orduyu savaşa hazır hale getirdi. İki hafta süren savaşın nihai muharebesi sonucunda, Yunan güçleri 13 Eylül'den itibaren geri çekilmeye başladılar; ancak yine de Afyon-Eskişehir hattına kadar Batı Anadolu'yu ellerinde tutmaya devam ettiler. Büyük taarruzun başlamasına kadar geçen bir yıl boyunca tüm siyasal durum Anadolu direniş hareketinin lehine değışti: Ankara Antlaşması'yla Kilikya bölgesindeki Fransız işgaline son verildi; Yunanlıların ısrarlı taleplerine rağmen İtilaf Devletleri Anadolu'daki sıcak savaşta tarafsızlıklarını ilan ettiler. Nihayetinde 26 Ağustos 1922 'de Mustafa Kemal'in emriyle başlayan Büyük Taarruz harekâtıyla Yunan ordusu, hiç de beklemediğı bir zamanda, bozguna uğratıldı (30 Ağustos 1922). Türk süvarileri, işgalin simgesi haline gelen İzmir'e girdiğinde tarih 9 Eylül 1922'yi gösteriyordu. Yunan işgalinin son bulmasının ardından İstanbul'daki işgalci İngilizlerle Türklerin karşı karşıya gelmesi an meselesiydi. Ancak, boğazları savunmaya kararlı İngilizlere (Yeni Zelanda dışındaki) hiçbir Dominyonundan ve diğer İtilaf Devletleri'nden yardım gelmeyince, Türklerle Mudanya'da bir ateşkes antlaşması imzalamaktan başka çare kalmamıştı. Bu zaferin nihai adımı Büyük Taarruz harekâtıyla atılmış olsa da, Anadolu direniş hareketinin ve Mustafa Kemal'in kaderini tayin eden zafer, Bolşevikler tarafından Ankara'ya karşı üstü kapalı bir tehdit unsuru olarak kullanılan Enver Paşa'nın Batum'da İTC kongresini yeniden toplayıp Anadolu'dan gelecek muhtemel bir yenilgi haberini beklediğı günlerde gelen, Sakarya Meydan Muharebesiydi.

Eylül 1922'deki bağımsızlık savaşından alınan zafer, Mustafa Kemal'in konumunu fazlasıyla güçlendirmişti. Mustafa Kemal, bu durumdan, savaş ertesi dönemdeki konumunu güçlendirmek için yararlanmakta kararlıydı. Meclisteki muhaliflerden Ali Şükrü'nün, Mustafa Kemal'in muhafız kıtası komutanı Topal Osman tarafından öldürölmesinden sonra patlak veren gerginlikten yararlanmasını bilen Mustafa Kemal, 1920 tarihli Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nda yaptırdığı bir değışiklikle, saltanata dönüş mücadelesinin yasadışı olduğunu ilan

etti. Hemen ardından da 15 Nisan'da Meclisi dağıtarak, kafasındaki Cumhuriyet fikrini uygulamaya koyabileceği yeni bir meclis için seçimlere hazırlık yapmaya başladı. Bu arada, İstanbul'da toplanan İTC kongresinin hemen ardından cemiyetin görünürdeki en yetkili ismi Kara Kemal Bey tarafından Mustafa Kemal'e cemiyetin başkanlığı teklif edildi, ancak o bu teklifi reddetti. Yaz aylarında yapılan iki dereceli seçimlerde Mustafa Kemal'in onayını almış isimlerden oluşan yeni bir meclis oluşturuldu. 11 Ağustos 1923'te toplanan meclis oturumunda, Müdafaa-i hukuk grubu kendisini Halk Fırkası adıyla yeniden yapılandırdı; Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin bütün varlığını devralarak, yeni parti kendisine bir çırpıda ülke çapında bir örgüt sağlamış oldu.

Lozan Barış Antlaşması

Savaş sonrasındaki barış görüşmelerinin, Türk tarafının İzmir talebinin aksine, İsviçre'nin Lozan kentinde yapılmasına karar verildi. Görüşmelere karşı tarafın hem Ankara hem de İstanbul hükümetlerini davet etmesinin ardından, bu davete Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa'nın müşterek bir heyetle iştirak etmeyi önermesi, Ankara'da büyük bir öfke doğurdu ve 1 Kasım 1922'de saltanatın kaldırılmasına yönelik bir önerenin mecliste kabul edilmesine neden oldu. Bu karardan dört gün sonra Ahmet Paşa mührünü milliyetçilerin İstanbul'daki temsilcisi Refet Paşa'ya teslim etti; hemen akabinde de 17 Kasım'da son Osmanlı Padişahı kendisini Malta'ya götürecek olan İngiliz gemisiyle birlikte İstanbul'u terk etti. Yerine yeğeni Abdülmecit, yalnızca halife unvanıyla, geçti.

Lozan'da Türkiye'yi, kendisinin de beklemediği bir şekilde, İsmet Paşa temsil etti. Konferans 20 Kasım'da başladı. İngiltere, Fransa, İtalya, Yunanistan ve Türkiye konferansın asıl taraflarıyken, Bulgaristan, Ukrayna, Gürcistan, Romanya ve Sovyetler yalnızca kendilerini ilgilendiren konularda müdahil olmak üzere orada bulunuyorlardı. Barış görüşmeleri İtilâf güçlerinin gözünden Sevr Antlaşması'nın yeni duruma uyarlanmasından ibaretken, Türk temsilcileri, galip taraf olarak, Lozan'a Misak-i Milli'nin aşırı bir yorumuyla ve İskenderun sancağı, Fırat nehrine kadarki Suriye, Musul vilayeti ve Anadolu kıyılarına bitişik Ege adalarının Yeni Türkiye'ye dâhil edilmesi ve Batı Trakya'da bir halkoylamasının yapılması teklifiyle gelmişti. Diplomatik bilgi ve ustalıkta yoksun olan Türk tarafı görüşmelerde ihtiyatlı davranıyor ve hazırlıksız oldukları tartışmalara neredeyse hiç girmiyorlardı. Ayrıca, Türk heyeti, bütün mesajların İngiliz istihbaratı tarafından ele geçirildiğinden habersiz, her karar sürekli Ankara'ya danışıyordu. Tartışılan sorunlar üç başlıkta toplanıyordu: Topraklar ve askeri sorunlar; ekonomik ve mali sorunlar; yabacılarla azınlıkların durumları... Şubat başlarında, bütün belli başlı toprak sorunları (Musul ve

İskenderun sancağı hariç) halledilmiş görünüyordu. Diğer başlıklarda henüz tam uzlaşma sağlanamadan İtilâf güçleri Türklere bir antlaşma taslağı sundu; Türkler kabul etmeyince de konferans 23 Nisan'da yeniden toplanana kadar dağıldı. İkinci görüşmelerde de Türk-Yunan sorunları hızla halledildikten sonra, çözümsüz kalan en büyük sorun, İtilâf güçlerinin ödün vermedikleri kapitülasyonların kaldırılması meselesiydi. İtilâf devletleri, gerçekleşmesi zor görünen bu istekleri için tekrar savaşmayı göze alamayınca 17 Temmuz'da antlaşma sağlandı ve 24 Temmuz 1923'te imzalandı. Takip eden süreçte, 1 Ekim 1923'te son İngiliz askeri de İstanbul'u terk edecekti. Lozan'da Türk tarafı hemen hemen her istediğini almış görünüyordu (çözümsüz kalan Musul ve İskenderun'un geleceği daha sonraya bırakılmıştı). İmzalanan metnin yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin geleceği açısından en dikkate değer yanı, Misak-i Milli sınırları içinde kalan Kürt halkından, kendilerine söz verildiği ve onların da bu söz uyarınca beklediği gibi, kurucu unsur olarak hiç bahsedilmemesiydi. Bu durum kendisini, büyük çaplı kıyımların yaşandığı Kürt isyanlarıyla ve bugünkü Kürt sorunu olgusuyla sürekli olarak ülke gündemini meşgul edecekti.

1923 yılında Anadolu'daki genel manzara, kazanılan zaferin sevincini kursaklarda bırakacak kadar, ancak ölümlerden kalan acı, yokluk ve yorgunlukla tarif edilebiliyordu. Nüfusun %20'si savaşlara ve hastalıklara kurban verilmişti. Büyük Hristiyan cemaatlerin toplu göçüyle, sanayi ve ticarete yeri doldurulamaz teknik bilgi ve ustalık birikimi de bu göçle birlikte gitmişti, Anadolu şimdi hiç olmadığı kadar Türk ve Müslüman'dı.

TEK PARTİ DEVLETİNİN DOĞUŞU 1923-1927

Doğmakta olan yeni Türk devletinin esas niteliği bu sırada henüz oldukça belirsizdi. Ülke sadece meclis başkanını değil, bakanları, daha doğrusu vekilleri de doğrudan seçmiş olan bir Millet Meclisi tarafından yönetiliyordu. Ayrıca halifeyle meclis arasındaki anayasal ilişkiler de belirsizdi (1922'de halifelik yalnızca dinsel bir memuriyet olarak düşünülüyorsa da ülkedeki birçok insanın halifeyi, sırf biçimsel anlamda da olsa, devletin başı olarak görmeye devam etmesi kaçınılmaz görünüyordu. 1923 Ekiminde meclis, Ali Fethi Okyar hükümetinin önerdiği meclis ikinci başkanı ve içişleri bakanı adaylarını seçmeyince, Mustafa Kemal, hükümetin istifası için başvekilli ikna etti. Yeni hükümetin kurulması için kendilerine gidilen akıl adamlar Mustafa Kemal'in talimatıyla görevi kabul etmeyince, meclis durumun çözümü için Mustafa Kemal'e danışmak zorunda kaldı. O da bu fırsatı değerlendirip meclise seçilmiş bir cumhurbaşkanı, cumhurbaşkanı tarafından atanmış bir başvekil ve bir kabine sisteminden oluşan bir cumhuriyet ilan edilmesi teklifini sundu ve 29 Ekim 1923'te Türkiye Cumhuriyeti ilan edildi ve cumhuriyetin ilk cumhurbaşkanı da Mustafa Kemal, ilk başvekilli

de İsmet Paşa oldu. Bu karar, bağımsızlık savaşının baş aktörleri Ankara’da değilken alınmıştı. Bu isimler İstanbul gazetelerine (özellikle de Kazım Paşa) önemli olanın cumhuriyet olarak adlandırılmaktan çok, Cumhuriyet adı altında bile yönetim biçiminin demokratik mi yoksa monarşik mi olduğudur” şeklinde üst kapalı eleştirel beyanatlar vermişlerdir.

Yeni cumhuriyetin başkentinin Ankara olarak ilan edilmesi, hükümetin İstanbul’da gözden düşmesini de beraberinde getirdi; bu karar eski başkent halkının sadece gururunu incitmemiş, ayrıca binlerce memurun da işsiz kalmasını beraberinde getirmişti. Bu olayın ardından, Rauf Orbay’ın başını çektiği ve İstanbul’da oldukça itibar gören muhalif kanat, neredeyse partiyi bölünme noktasına getirdi. Cumhuriyet aleyhtarı duygunun kaynağı, halifelik makamına duyulan saygı ve bu makamın geleceğine dair kaygılı düşüncelerdi. Mustafa Kemal’in karşısındaki tek güç, şimdilik halifelik makamı gibi görünüyordu. Yeni rejimin er ya da geç halifelik makamını ortadan kaldıracığı endişesi hem İstanbul’a hem tüm Müslüman coğrafyasına hâkimdi. Nihayetinde beklenen oldu ve 1 Mart’ta yeni yasama yılının başlamasının hemen ardından halifelik kaldırıldı. Osmanlı hanedanı mensuplarına ülkeyi terk etmeleri emredildi. Yoğun tartışmaların ardından Nisan ayında da yeni bir cumhuriyet anayasası kabul edildi.

Güz 1924’te, Halk Fırkası içindeki muhalefet gittikçe güçlenmiş, artık ayrı bir parti kurma düşüncesi doğmuştu. Mübadeleyle gelen Müslümanların Rum taşınmazlarına yerleştirilmesindeki yolsuzluklar bölünmeyi keskinleştirdi. Rauf Orbay ve 32 milletvekili, 17 Kasım’da Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nı kurdular. Bu partinin adındaki “cumhuriyet” vurgusu, Halk Fırkasının da adını değiştirip, Cumhuriyet Halk Partisi olarak Türk siyasi tarihindeki yerini almasını sağladı. Yeni parti beyannamesini ve programını açıkladığında, Batı Avrupa tarzı liberal bir parti olduğu da ortaya çıktı: Adem-i merkezîyetçiliği, güçler ayrımını ve devrimci değişimden çok evrimci değişimini savunuyordu. Halk Fırkasının lider takımı partiden kopuşları engellemek adına parti disiplinini sıkılaştırdı; bir grup Doğulu muhafazakâr milletvekiliyle uzlaşmaya varıldı., köktenci İsmet Paşa yerine Ali Fethi Okyar getirildi. Ancak tüm bu önlemlere rağmen, yeni partinin özellikle de muhafazakâr Doğu’da halka dayalı örgütlenmesinin önüne geçilemedi. Ancak 1925 Şeyh Said isyanı, köktenci sertlik yanlılarına ve Mustafa Kemal’e siyasal muhalefete son verme fırsatını sundu. ,

Ortak düşman Ermeni ve Rusların Doğu bölgelerinde yarattığı tehlike ortadan kalkınca, Türk ve Kürt toplumlarının arasında hiçbir tampon unsur kalmamış ve doğal olarak birbirlerine rakip hale gelmişlerdi. Ayrıca nüfusun %20’sini oluşturan, bağımsızlık savaşında direniş hareketine destek verip Erzurum, Sivas ve Ankara’ya temsilciler gönderen Kürt

halkına, bizzat Mustafa Kemal tarafında verilen, başta özerklik olmak üzere, birçok söz tutulmamış ve Lozan'da Kürt varlığından söz bile edilmemişti. Kürtler Meşrutiyetle birlikte örgütlü hareketten yana tavır almışlar ve kurdukları birçok cemiyetin çatısı altında siyasal ve kültürel varlıklarını savunmaya çalışmışlardı. 1923'e gelindiğindeyse, eski Kürt milis subayları Azadi (Özgürlük) cemiyetini kurdular ve 1924'te de ilk kongrelerini gerçekleştirdiler. Cemiyetin önde gelen ismi, Zaza aşiretleri arasında nüfuz sahibi olan, Palu'lu Şeyh Sait'ti. Aşiret farklılıklarını aşabilen iki yapı, Kadiriye ve Nakşibendî tarikatlarıydı; Şeyh Sait de bir Nakşibendî mensubuydu. Hilafetin kaldırılması, Türk ve Kürt toplumlarının arasındaki tek bağı da ortadan kaldırmış, buna ek olarak yeni baştan oluşturulmaya çalışılan ulusal bilinç de Kürt kimliğini baskıcı bir siyasetle yadsımaya başlamıştı: Kürtçenin aleni kullanılması ve öğrenilmesi 1924'te yasaklanmış; nüfuzlu Kürt toprak sahipleri ve aşiret liderleri zorla ülkenin batısına yerleştirilmişlerdi. 8 Şubat 1925'te patlak veren Şeyh Sait isyanının iki niteliği önemlidir: Lider takımı özerk, hatta bağımsız bir Kürdistan arzusu taşımasına karşın, halk tabakası dinsel duyarlılıklarında dolayı şeriatın ve hilafetin geri getirilmesini istiyordu. Heterodoks Kürt Alevi cemaatiyse, hilafet ve Sünni (Ortodoks) düzen taraftarlarına karşı, laik cumhuriyet yanlısıydı; Alevilerin bu tutumunda temel ve kültürel yaşam kaygısı belirleyici bir unsurdu. İsyanın devam ettiği günlerde Başvekil Ali Fethi, Terakkiperver Fırkanın önderlerinden kendilerini feshetmelerini istedi, ancak bu istek partinin genel başkanı Kazım Paşa tarafından reddedildi. Ama Kazım Paşa yine de hükümetin Doğu siyasetine hem mecliste hem de basında verdiği desteği sürdürmeye devam etti. İsyanın büyümesini fırsat bilen Halk Fırkası içindeki şahinlerin (Mustafa Kemal de şahinler gibi düşünüyordu) Ali Fethi üzerindeki baskıları arttı ve hükümet 2 Mart'taki güven oylamasını kaybetti. Mustafa Kemal, onun yerine derhal İsmet Paşa'yı başvekil tayin etti; Takrir-i Sükûn Kanunu'nun ivedilikle meclisten geçirilmesine ön ayak oldu. Bu kanun, hükümete iki yıl süreyle kamu düzenini bozduğuna hükmedilen örgüt ya da yayınları idari tedbirlerle yasaklama yetkisi veriyordu. Bu kanuna dayanılarak derhal biri Doğu vilayetleri diğeri de ülkenin geri kalanı için olmak üzere iki İstiklal Mahkemesi kuruldu. Şeyh Sait 27 Nisan'da ayaklanmanın sonunu ilan etti. İsyanın ardından hükümet askeri müdahaleler ve İstiklal Mahkemeleri yoluyla Kürtleri çok sert cezalara çarptırdı. 20 binden fazla Kürt batıya tehcir edildi; ayrı bir Kürt kimliği resmen yok sayıldı. İsyanı bastırmak için çıkartılan kanun, ülkedeki diğer muhalif sesleri kısmak için de kullanıldı: Muhafazakâr, liberal, hatta Marksist yayın organları ve bazı taşra gazeteleri kapatıldı. Sadece Ankara'da hükümetin yayın organı Hakimiyet-i Milliye Gazetesi ve İstanbul'da Cumhuriyet Gazetesi'nin yayınlarına devam etmesine izin verildi. İstiklal Mahkemelerinin tavsiyeleriyle Terakkiperver Fırka 3 Haziran

1925'te hükümet tarafından kapatıldı. Mahkemeye göre parti üyeleri isyanı desteklemiş ve siyasal amaçlar uğruna dini istismar etmişlerdi.

Siyasal sahnede tam hâkimiyetin sağlanmasıyla Mustafa Kemal ve hükümeti yoğun bir reform programına girişti. Bu süreçte II. Meşrutiyet dönemiyle ilginç bir koşutluk gözlemlenmektedir. II.Meşrutiyet döneminde, Anayasayı geri getirme mücadelesi olarak başlayan 1908 hareketi iktidara ulaşmış, bu iktidarı çoğulcu ve nispeten özgür bir ortamda belirli bir süre (1913'e kadar) başkalarıyla paylaşmış ve sonunda kendi iktidar tekeline kurmuş ve bu iktidar tekeline (1913-1918) kökten bir laikleştirme ve modernizasyon programını meclisten zorla ve hızla geçirmede kullanmıştı. Tıpkı bu sürecin benzeri de şimdi tek parti iktidarını elinde bulunduran Mustafa Kemal ve dava arkadaşları için geçerliydi: Ulusal egemenlik hareketinin zafere ulaşması (1922'de), çoğulcu bir aşamadan geçilmesi (1925'e kadar) ve ardından reform programına girişmiş olan otoriter yönetim biçiminin kurulması... İki döneminde otoriter milliyetçi aşamaları azınlık topluluklarının (birincisinde Ermeniler, ikincisinde Kürtler) sert bir şekilde bastırılışlarına sahne olmuştu. Jön Türk hareketinin bu her iki aşamasında da reform hızı daha yavaş olan bir demokratik sistemle, kökten önlemler için daha çok olanağa sahip bir otoriter sistem arasından tercih şansı doğmuş ve ikisinde de otoriter sistem galip gelmiştir. Çünkü Jön Türkler için sonuçta önemli olan devletin güçlenmesi ve bekasıydı, demokrasi bu amaç için sadece bir araçtı, amacın kendisi değildi.

Toplumu laikleştirmeye ve modernleştirmeye çalışan reformlardan ilki Eylül 1925'te tekke ve zaviyelerin kapatılmasıydı. Bunu, Kasım ayında çıkarılan şapka kanunu izledi. Her iki reform da halkın inatçı bir direnişiyle karşılaştı. Bu direnişi bastırmada İstiklal Mahkemeleri kendisine düşen rolü oynadı ve Takrir-i Sükûn Kanunu gereğince yaklaşık 7500 kişi tutuklandı ve 660 kişi idam edildi. 1926'nın ilk yarısında Avrupa takvimi, İsviçre Medeni Kanunu ve İtalya Ceza Yasası kabul edildi. Bankacılıkla ilgili bazı yasalar geçirildi; "bey, efendi, paşa" gibi unvanlar, ordu haricinde, yasaklandı. Bu reformların tamamı, Tanzimat ve ittihatçı reformların uzantısıydı. Tıpkı İttihatçı reformcular gibi Cumhuriyetçi reformcular da gerçek bir sosyo-ekonomik devrim ya da reform programının önünü açmayı birdenbire durdurup ülkedeki mülkiyet ilişkilerini değiştirmek için hiçbir girişimde bulunmadılar.

Siyasal muhalefetin bastırılmasına rağmen Mustafa Kemal, hasımlarının yeteneklerini ve yer altı örgütlenmesindeki ustalıklarını bildiği için kendini ve rejimini güvende hissetmiyordu. İTC ve Terakkiperver Fırkanın eski liderleri bağımsızlık savaşının kahramanları olarak zedelenmemiş itibarlarıyla, ekonominin kötü olduğu, halkın reformları büyük çoğunlukla desteklemediği ortamda rejim için tehlike oluşturuyorlardı. 1926'nın Mayıs ve Haziran aylarında ülkenin güney ve batısına uzun bir inceleme gezisine çıkan Mustafa

Kemal 15 Haziran'da İzmir'e gelmek üzereyken, ona karşı bir suikast tertibi ortaya çıkarıldı. Tertipçilerin tutuklanmasına rağmen, İzmir'e gönderilen Ankara İstiklal Mahkemesi'nin gelişiyile 18 Haziran'da tutuklamalar başladı ve içlerinde ünlü İttihatçıların neredeyse tamamının bulunduğu ve o sırada yurt dışında olan Hüseyin Rauf Orbay ile Adnan Adıvar haricindeki bütün eski Terakkiperver Fırka üyelerinin tamamı tutuklandı. Tutuklu siyasetçiler, suçları hiçbir zaman ispat edilemese de, suikast tertibine yardımcı olmak ve bir darbe planlamakla suçlandılar. 16'sı idama mahkûm edildi. Kazım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy, Refet Bele ve Cafer Tayyar Eğilmez gibi isimler, kamuoyundan ve ordudan gelen memnuniyetsizlik işaretlerinin baskısıyla serbest bırakıldılar; ancak siyasi itibarları artık onarılamaz derecede yara almıştı.

Savaş sonrasının huzursuzluk dönemi Mustafa Kemal'in 15-20 Ekim 1927'deki CHF kongresindeki 36 saatlik nutkuyla simgesel olarak kapanmıştı. Nutuk, yazarının saygınlığı ve o dönemin siyasal havasının etkisiyle, neredeyse tüm Türk tarih yazıcılığına dayanak teşkil etmiştir. Gerçekte 1919-1927 dönemi değil, 1919-1924 Kasım'ı (yani Terakkiperver Fırkanın kuruluşu) arasındaki dönemi ele almaktadır; metnin ancak %1,5'u bundan sonraki döneme ilişkindir. Metnin ana teması, modern Türk tarihinin incelenmesi değil, 1925-26 yıllarındaki muhalif temizliğinin savunusu ve Terakkiperver Fırkanın eski liderlerinin bir eleştirisidir. Metinde Mustafa Kemal, eski çalışma arkadaşlarını gözden düşürmeye çalışırken, onları baştan sona tereddüt içerisinde, yeteneksiz ve hain olarak sunmuş, kendisini ise hareketi başından itibaren yöneten kişi olarak tanımlamıştır. Nutuk'un Mayıs 1919'da Samsun'a çıkışla başlaması, bu tutumun en önemli göstergesidir. Ayrıca, bağımsızlık mücadelesi Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalarını muhafaza etme mücadelesi olarak değil, yeni bir Türk devleti kurma hareketi olarak sunulmuştur. 1927 Kongresi, CHF'nin ilk kongresi olmasına rağmen, 2. kongre olarak ilan edildi. Çünkü birinci kongre olarak 1919 Sivas Kongresi kabul edilmekteydi. Bu, ulusal kurutuluş hareketinin mirasını kendi tekeline almak demektir. Yeni Türk devletinin doğuşuna ilişkin bu tarihsel görüş, nutukla birlikte gelecek kuşaklara da aktarılmıştır.

KEMALİST TEK PARTİ DEVLETİ 1925-1945)

1926 sonrasında, bütün muhalefetin bastırılmasının ardından, CHF her bakımdan bir iktidar tekeli kurmayı başarmıştı. 1931'deki CHF kongresi, tek parti sisteminin resmen ilan edildiği, güçler ayrılığı yerine güçler birliği ilkesinin benimsendiği, Kemalizm'in altı ilkesinin yaratıldığı bir milat olmuştu. CHF parti disiplini 1924'teki parti içi muhalefetin doğuşunun ardından sıkılaştırılmıştı. Serbest tartışmalara ancak meclis grubunun kapalı oturumlarında

izin veriliyordu. Bu toplantılarda varılan kararlardan sonra her milletvekili mecliste çoğunluk kararına uygun olarak hareket ediyordu (hepsi de sonucu önceden bilinen oylamalardı). CHF artık hiç olmadığı kadar devletle özdeşti. Bu durum, partinin hiçbir zaman bağımsız bir ideolojik ya da örgütsel “kişilik” geliştirememesi ve yoğun bir biçimde bürokratikleşmesini doğurmuştur.

CHF’nin uzun soluklu genel sekreteri Recep Peker’in partiyi bağımsızlaştırıp parti-devlet özdeşliğine son verme ve bağımsız bir “Kemalist” ideoloji geliştirme girişimleri, İnönü’nün 1936’daki parti kongresinde devlet aygıtıyla parti örgütü arasındaki birliği resmi siyaset olarak açıklamasıyla boşa çıkmıştır. Bu siyasal anlayış, valilerin, doğrudan doğruya vilayetlerdeki CHF şubelerinin başkanları sayılmalarını da beraberinde getirmişti. 1929 dünya ekonomik bunalımı, diğer tarım üreticisi ülkeler gibi Türkiye’yi de sarsmıştı. Bu durum, CHF’nin bölgesel ve yerel temsilcilerinin otoriter tavrı, adam kayırmacılık ve insan haklarının hiçe sayılmasıyla birleşince, halk arasında ciddi bir öfkeye ve hoşnutsuzluğa neden olmaktaydı. Öyle ki, İsmet Paşa, 1931 yılı parti kongresindeki açılış konuşmasında ekonomik bunalımdan bir kez bile söz etmemişti; ülkedeki bunalım, meclise hiçbir şekilde yansımıyordu.

1925-1930 arasındaki başbakanlığı sırasında, otoritesini kuran ve kendi tabanını oluşturan İsmet Paşa’ya ve CHF’ye kendisini ve otoritesini hatırlatmak için Mustafa Kemal – ülkedeki hoşnutsuz havayı yumuşatacağını da umarak – Fethi Okyar’a yeni bir parti kurma teklifinde bulundu. Fethi Bey yurt dışındaki büyükelçilik görevinden döndükten sonra, Mustafa Kemal’e, ülkenin durumu ve İsmet Paşa’nın politikaları hakkında eleştirilerle dolu bir rapor sunmuştu. İkilinin aralarında vardıkları mutabakat sonrasında Serbest Cumhuriyet Fırkası kuruldu; Mustafa Kemal yakın çalışma arkadaşları ve kız kardeşi Makbule hanımdan yeni partiye üye olmalarını istemişti. Yeni partinin kısa süreli etkinliği bile CHF liderlerini korkutmaya yetti ve Mustafa Kemal’den partinin lideri olduğunu ve başı olarak kalacağını açık şekilde bildirmesini, yeni partinin arkasındaki manevi desteğini geri çekmesini istediler; Gazi istenileni yapmakta tereddüt etmedi. Ekim 1930’daki yerel seçimlerde hükümetin büyük çaplı usulsüzlükler yaptığını ilan eden Fethi Okyar’a ve SCF’ye karşı öfkeli saldırılara neden oldu. Bunu üzerine Mustafa Kemal’in Fethi Okyar’a ve SCF’ye olan desteğini geri çekmesi sonucu 16 Kasım 1930’da Fethi Bey partiyi kapattı ve hayatının geri kalanını, bu zor dönemde Mustafa Kemal tarafından terk edilşin verdiği acıyla ve dava arkadaşlarının haksız suçlamalarıyla yüzleşerek geçirdi. 23 Aralık’ta patlak veren Menemen olayının Kemalist lider kadrosunda yarattığı asıl şok, dervişlerin yürüyüşü değil, binlerce insanın olayın gelişimini

sessizce durup izlemesiydi. Bu sessiz kalış, Serbest Fırkanın kapanmasıyla öfkelerini bir kez daha içlerine hapsetmek zorunda kalan geniş kitlelerin simgesel bir protestosuydu.

Serbest Fırka olayı, CHF yönetimini daha da totaliter bir eğilime sürüklemişti. İTC döneminden kalma bağımsız toplumsal ve kültürel örgütlenmeler yasaklandı ya da kapatıldı: İTC kalıntısı, Türk Ocakları kapatılıp yerine tamamen CHF kontrolündeki halkevleri ve halkodaları açıldı. Bir diğer kapatılan örgüt de ulusal direnişin örgütlenmesinde etkin rol oynayan kadınlar tarafından 1924'te kurulan Türk Kadınlar Birliğiydi. Birlik Mayıs 1935'te CHF'nin isteğiyle kendisini feshetti; gerekçeyse, Türk kadınına oy hakkı verilmesiyle örgütün amacına ulaşmış sayılmasıydı. Mustafa Kemal'in ve Fethi Okyar'ın eski arkadaşı Arif Oruç'un çıkarttığı "Yarın" gazetesi, İsmet Paşanın ekonomi siyasetini eleştiren tek yayın organı olarak öne çıkınca (hatta Serbest Fırkanın doğuşuna da ön ayak olmuştu) 1931'deki yeni basın yasasıyla bu muhalif ses de susturulmuştu. 1933'te eski Darülfünun'un kapatılıp yerine İstanbul Üniversitesinin kurulmasıyla öğretim kadrosunun üçte ikisi kürsülerini kaybetti; yalnızca Kemalist çizginin en güvenilir yandaşları görevlerine devam edebildiler; bu temizlik harekâtı, sonraki 50 yıl içerisinde Türk üniversitelerinin yaşadığı birçok temizlik girişiminin ilkiydi.

Rejimin, kendi dünya görüşünü dayattığı tüm bu totaliter tabloya rağmen, modern, laik, bağımsız Türkiye Cumhuriyeti'nin kendilerini bilgisiz yurttaşlara rehberlik etme görevini üstlenmiş neferleri olarak gören seçkinler zümresi, ülküleri için çok sıkı şekilde ve büyük kişisel özverilerle çalışmıştır. Bu asilane davranış, revizyonist sağ ve sol düşünce adamlarınca görmezden gelinmektedir. Kemalist eleştirinin, bu özverili çalışkan ruhu taşıyan insanlar topluluğunu incitmeden yapılmasına dikkat edilmelidir.

1930'larda ortaya çıkan Kemalizm ya da Atatürkçülük kavramı, asla tutarlı ve her şeyi kapsayan bir ideoloji halini almamıştır. Kemalizm, bir tutum ve kanılar bütünüydü. Bunun ise ayrıntılı bir tanımı hiçbir zaman yapılmadı. Bu esnek kavramsal nitelik, ayrı dünya görüşlerinden insanları Kemalist çatı altında birleştirebiliyordu. 1931'deki parti kongresinde oluşturulan altı oktan birisi olan laiklik, kavramsal temelinden uzaklaştırılıp dinin kamu yaşamından çıkarılmasına vardırılmıştır. Bu tutum aşırı milliyetçi yaklaşımla desteklenmiş ve yaratılan tarihsel efsanelerle oluşturulan yeni ulusal kimliğin dinin yerine geçmesi amaçlanmıştır. Halkçılık, ulusal dayanışma ve bütün ulusun çıkarlarını topluluk ya da sınıf çıkarlarının üstünde tutma düşüncesi anlamına geliyordu. Bu kavrayış, sınıf çıkarlarının inkârına ve sınıf esasına dayalı siyasal faaliyetlerin yasaklanmasına yol açıyordu. Devletçilik ise, devletin ekonomik alandaki üstünlüğünün tanınması anlamına geliyordu. Tüm kavramsal yapısıyla Kemalizm, ideolojik tutarlılıktan ve duygusal çekicilikten yoksundu. Bu açık,

ulusun babası, kurtarıcısı, öğretmeni olarak kültleştirilen Atatürk'ün yüceltilen kişiliğiyle kapatılmaya çalışılmıştır. Bu durum, Atatürk'ün faşizm, nasyonal sosyalizm, Marksizm/Leninizm gibi keskin ideolojilerle ilişkilendirilmesine engel oluyor, yaratılan lider kültürünün siyasal iklimdeki değişimlere rağmen sürebilmesini sağlıyordu.

1925-1937 arasında giderek artan Mustafa Kemal-İsmet İnönü çekişmesi, Atatürk'ün (yarı emeklilik durumunda çevresindeki arkadaş ve danışman kadrosunun da etkisiyle) hükümetin politikalarıyla ters düşmesine, yıllar boyunca iç işlerinden, ekonomide ve dış ilişkilerde birçok fikir ayrılığının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu çekişme 1937'de aleni bir kavgaya dönüştü ve İsmet Paşa sağlık nedenlerini öne sürerek istifa etti. Yerine eski İTC İzmir sekreteri, Teşkilat-ı Mahsusa Başkanı, 1924'te kurulan Türkiye İş Bankası'nın ilk genel müdürü ve 1932'den beri iktisat vekili olan Celal Bayar getirildi.

Atatürk'ün ölümünün ardından, Atatürk'ün sofrası kabinesinin İsmet Paşayı, Washington büyükelçisi olarak atamak yoluyla bertaraf etme girişimleri şu sebeplerden dolayı sonuçsuz kaldı:

- Başvekil Bayar'ın İnönü'nün hasımlarıyla işbirliğini reddetmesi
- Hasımların, İnönü'nün karşısına kabul gören bir aday bulmayı becerememeleri
- Hem milletvekillerinin hem de parti bürokratlarının yıllar önce bizzat İnönü tarafından seçilmiş olmaları
- Askeri liderlerin İnönü'yü destekleme kararı ve Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak'ın, mecliste büyük destek göreceği kendisine bildirildiği halde aday olmaması

Milli Şef Olarak İnönü

Atatürk'ün izlediği siyasal çizgiyi sürdürmeye niyetli olduğunu 1938'deki olağanüstü parti kongresinde resmi olarak ilan eden İsmet Paşa, Atatürk'ten farklı olarak, bağımsızlık savaşının tavsiye edilmiş eski önderleriyle uzlaşma siyaseti güderek siyasal tabanını genişletti ve iktidarının ağırlıklı konusunu İkinci Dünya Savaşı'nın oluşturduğu yıllar boyunca mutlak hâkimiyetini kurmayı başardı. Genel anlamda, 1930'lu ve 1940'lı yılların Türk yönetimi, Güneydoğu Avrupa'nın bütününde egemen olan (Portekiz-Salazar; İspanya-Franco; Yunanistan-Metaxas) otoriter yönetim biçimleriyle benzerlikler taşıyordu. Ancak yine de çoğu özelliğiyle onlardan farklılıklar taşıyordu: Kültürel ve dinsel açıdan onlar gibi muhafazakâr değildi, aksine muhafazakâr-dindar bir toplumda geniş kapsamlı bir kültürel

devrime girmişlerdi. Ayrıca Akdeniz'deki en önemli diktatörlük örneği olan faşist İtalya, Türk lider takımı için kuşkusuz önemliydi. Mussolini'nin ulusal birliği kurma ve İtalyan toplumuna canlılık kazandırma yöntemi Türkiye'de birçok kişiyi etkilemişti: Yürürlüğe giren bazı yasalar İtalyan yasalarının doğrudan birer kopyasıydılar.

İtalyan ve Türk Yönetimlerinin Benzer Yanları: Aşırı milliyetçilik, meşrulaştırıcı tarihsel mitoloji, ırkçı söylem, rejimin otoriterliği, Mussolini gibi Atatürk ve İnönü'nün yüceltilmiş kişilikleri, ulusal birlik ve dayanışmanın vurgulanışı, sınıf çatışmasının inkârı...

İtalyan ve Türk Yönetimlerinin Farklı Yanları: Gerçek bir halk hareketi olan faşizmin aksine, Türkiye'deki rejim, ilgisiz bir topluma kendi siyasalarını yukarıdan zorla dayatmıştır. Yine faşistlerin aksine halk, halkın kendi çıkarları doğrultusunda kitlesel olarak seferber edilmeye çalışılmadı (Atatürk'ün faşist liderler gibi nutuklarını büyük kitle toplantılarında vermediğine dikkat edilmeli). Faşizmde olduğu gibi, her istediğini yapacak bir lider portresi hiçbir zaman çizilmedi; aksine, parlamentosu ve seçimleri olan demokratik bir sistem görüntüsü titizlikle sürdürüldü. Yayılmacı askeri söylemler yerine, ihtiyatlı, savunmacı ve gerçekçi politikalar güdüldü.

1925-1935 Reform Politikaları

1925-1935 arasındaki, laiklik odaklı Kemalist reform politikalarının üç faaliyet alanı kısaca şöyleydi:

1. Devleti, eğitimi, hukuku laikleştirmek için yapılan hamleler: Saltanat ve hilafetin kaldırılması; cumhuriyetin ve yeni anayasanın ilanı; medeni hukuk ve ceza yasası reformu; Tevhid-i Tedrisat Kanunu; Şeyhülislamlık ve Evkaf Vekâleti makamlarının kaldırılması

2. Dinsel simgelerin üstüne giderek, bunların yerine Avrupa simgelerinin benimsenmesini şart koşturmak: Kılık kıyafet kanunu; batı takvimi ve saatinin kullanılmaya başlaması; batı rakamları, uzunluk ve ağırlık ölçülerinin kullanılmaya başlanması; kadınların toplumsal ve mesleki konumlarındaki reformlar

3. Toplumsal yaşamı laikleştirmek ve gerektiğinde popüler İslâm'ın üstüne gitmek: 1934 soyadı kanunuyla her türlü unvanın yasaklanması; Latin alfabesinin kabulü (1 Ocak 1929); dilde sadeleşme çabaları, yani Osmanlıca, Arapça, Farsça kelimelerden kurtulma çabası (bu çaba, Güneş Dil Teorisi'yle birlikte yavaş yavaş terk edildi); Türk Dil ve Tarih Kurumlarının aşırı ulusçu tezleri; tekke ve zaviyelerin kapatılması (siyasal konumları ne olursa olsun, tarikatların kültürü, onların müritlerinin şeyhlerine zorunlu itaatleri, kapalı ve esrarlı tarikat kültürü modern-merkeziyetçi bir ulusal hükümetin kabul edemeyeceği bir durumdu)...

Kemalistler, laiklik hamlesini resmi, kurumlaşmış İslâm'ın ötesine yaymak suretiyle, popüler dinin alanına da müdahalelerde bulunmuş, bu tutum da halktan öfke ve direnişle karşılık görmüştü. Kemalist reformlar daha çok, kasaba ve kentlerin eşrafı dediğimiz bürokratlar, subaylar, öğretmenler, doktorlar, avukatlar, büyük ticari işletmelerin girişimcileri arasında yaygınlık kazanırken, zanaatkâr ve küçük esnaf bastırılmış geleneksel kültürün belkemiğini oluşturmaktaydı. Türk halkının çoğunluğunu oluşturan köylüler ise reformların ve onların getirdiği değişimlerden hemen hiç etkilenmemişlerdi. Reformları köylere götürmek adına en kayda değer çaba 1935'te başlatılan büyük okuma seferberliği ve ardından gelen Köy Enstitüleri olmuştur.

Tek Parti Döneminde Ekonomi

1930'larda Türk siyasetine ve kamuoyuna egemen olan tek konu ekonomiydi. Devletin ekonomiye bakışı esasen, 1923 İzmir İktisat kongresindeki liberalizm ve milli iktisat odaklı tartışmaların sonucunda, ikincisi galip gelmiş, devletin büyük yatırımlardan sorumlu olduğu karma bir ekonomi uygulamaya konulmuştu.

Zamanın iktisat vekili Mahmut Esat Bozkurt tarafından ilan edilen “Yeni Türk İktisat Okulu” ne kapitalist ne de sosyalist bir ekonomi anlayışını benimsiyordu. Ancak izlenen ekonomi politikaları özel mülkiyet ve özel girişime dayanıyor olması bakımından genel itibariyle liberaldi. Sadece büyük yatırımlar söz konusu olduğunda devlet müdahalesi söz konusu oluyordu. Bu müdahalelerin en çok yapıldığı yatırım alanlarıysa; demiryolu inşası ve işletmesi, tütün ve içki tekeli, madencik ve tekstil (bu alanda iki büyük holding faaliyet gösteriyordu; Etibank ve Sümerbank), şeker ve dokuma üretimiyle bankacılık sektörü...Özel kesimin gereken sermayeyi biriktiremediği sanayileri kurmak ve işletmek üzere devletin sorumluluk aldığı bu devletçilik modelinin biçimlenmesindeki en önemli etki sahibi, kuşkusuz ki Sovyetlerdi. Devletçilik genel itibariyle kabul gören bir model olsa da yönetim içinde buna karşı çıkanlar da yok değildi. Söz konusu liberal kanadın en önde gelen temsilcisi, İş Bankası Genel Müdürü Mahmut Celal Bayar'dı; ona göre devletçilik, Türk sanayisi kendine yeter hale gelinceye kadar gerekli olan bir geçiş aşamasıydı.

2. Dünya Savaşı, Türkiye her ne kadar savaş sonun kadar tarafsız kalmayı başarmışsa da, büyük bir mali çöküşü de beraberinde getirmişti. 120 binden 1,5 milyona çıkan asker sayısı, enflasyona tavan yaptırtmıştı. Bu durumun önüne geçmek isteyen hükümet, Milli Korunma Kanunu'nu yürürlüğe sokarak, fiyatları saptama, ürünlere el koyma, insanları zorunlu çalışmaya yükümlü kılma yetkisini kendi elinde topladı. Ancak bu devlet müdahalesi karaborsa ve vurgunculuğu da beraberinde getirdi. Bu yolda zengin olan kesime duyulan öfke,

Kasım 1942’de Varlık Vergisi kanunu doğurmuş, bu kanunun uygulama şekli de gayrimüslimlere zulme dönüşmüştür (kendilerinden resmi olarak, taksitsiz, Müslümanlardan on misli fazla vergi talep edildi). Bu vergi, İngiltere ve Amerika’dan gelen tepkiler üzerine 1944’de kaldırıldı.

Kemalist devlet, Jön Türk geleneğine uygun şekilde, yeni ve modern bir toplumun sancaktarı gibi gördüğü tüccar ve girişimcilerin yanında yer alıp işçi hareketini daima baskı altında tuttu (1936 İş Kanunu, faşist İtalya’nınkinin doğrudan bir kopyasıydı; sendika ve grev hakkını yasaklıyordu).

Dış İlişkiler

Tek parti iktidarının 1923-1945 dönemi boyunca yürüttüğü dış siyaseti, ihtiyatlı, gerçekçi ve genel olarak statükonun ve 1923’te güçlkle kazanılmış zaferin muhafazasını amaçlayan bir yaklaşımla sürdürölmeye çalışılmıştır. Lozan’da ileri bir tarihe ertelenen Musul sorunu, Milletler Cemiyeti’nin (İngiltere’nin isteğine uygun olarak) “Musul’un Irak’a bırakılması ve petrol gelirlerinin %10’unun 25 yıllığına Türkiye’ye verilmesi” kararının Türk tarafınca onaylanmasıyla çözüme kavuşmuş oldu. Fransa’yla da hâlâ çözülmeyi bekleyen iki büyük sorun vardı; borçlar ve İskenderun sancağının geleceğı... Borçlar konusu, 1928’de Türkiye’nin tamamını ödemeyi üstlenmesiyle tatlıya bağlandı; ödemeler 1930 bunalımında askıya alınırken, 1933’de yeniden yapılandırıldı. İskenderun sancağının Türk topraklarına dâhil edilmesine şiddetle karşı çıkan Fransızlar, yaklaşan Nazi tehdidine karşı Türklerin desteğini kazanmak adına geri adım attı ve 1939’da bu sancak Hatay adıyla Türk topraklarına katıldı.

Komşularıyla iyi ilişkiler kurmayı amaçlayan bir dış siyaset uyarınca, Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya’yla (Bulgarların toprak taleplerine karşı birlikte hareket amacıyla) Balkan Paktı; doğulu komşularla olan ilişkileri güçlendirmek amacıyla da Irak, İran, Afganistan’la Sâdâbâd Paktı imzalandı. 1932’de Milletler Cemiyeti’ne katılmış olan Türkiye, Nisan 1936’da gerginleşen uluslar arası durum nedeniyle boğazların silahtan arındırılması için Lozan’ın taraflarına nota göndererek, sorunun Montreux sözleşmesiyle çözümünü sağladı; ancak Türkiye’yle savaş halinde olmayan ölkeler için ticaret trafiğı serbest bırakıldı.

2. Dünya Savaşı boyunca, Hitler Almanyasıyla ilişkilerini sürdüren Türkiye, Doğu Akdeniz’de yayılmacı politikalar güden İtalya’yıysa büyük bir tehdit olarak gördü. Türkiye, 1939’da anti-revizyonist güçlerden Fransa ve İngiltere’yle imzaladığı karşılıklı yardım antlaşmasına (16 milyon Sterlinlik altın ve 25 milyon sterlin nakit para karşılığında, Avrupalı bir devletin Akdeniz’de savaşa yol açan bir saldırı eylemi halinde Türklerin her iki tarafla da

etkin şekilde işbirliği yapmasını şart koşuyordu) rağmen, hiçbir zaman bu antlaşmanın yükümlülüklerini yerine getirmedi ve var gücüyle savaşın dışında kalmaya çabaladı. Bulgaristan'ın 1941'de Mihver devletlerin saffına geçmesiyle sınırında beliren alman tehlikesini bertaraf etmek içinse, Almanlarla bir dostluk antlaşması imzalandı. Nazilerin 1942'deki Stalingrad yenilgisinin ardından müttefiklerin, asker ve uçaklar için Türkiye'nin bir üs olarak kullanılması için yaptıkları baskıyı (bunun için iki görüşme yapılmıştı: Ocak 1943'teki Churchill-İnönü görüşmesi ve Aralık 1943'te Kahire'deki Churchill-Roosevelt-İnönü görüşmesi) Balkanların müttefiklerce işgalini şart koşarak kıran İnönü, bu konuda müttefiklerin kendi aralarındaki anlaşmazlıklardan yararlanmayı bilip ülkesini sıcak çatışmadan korumayı başardı. Şubat 1945'deki Yalta Konferansı'nın hemen ardından Türkiye Almanya'ya savaş ilan etti ve Birleşmiş Milletler kurucu üyeliğine hak kazandı. Ancak savaş boyunca sürdürülen dürüstlükten uzak, oylamacı politikaları Türkiye'nin uluslar arası arenadaki itibarını zedelemişti. İsmet Paşa ise bu siyaseti (gerçekçi bir bakış açısından değerlendirilirse bu taktik Türkiye'nin lehineydi) büyük bir başarı olarak gördü. Çünkü 1.Dünya Savaşı'nda Osmanlı'nın kendisini Almanlara bir kukla gibi kullandırması ve bunun ülkeye getirmiş olduğu felaket Paşa'nın hafızasındaki tazeliğini halen korumaktaydı.

DEMOKRASİYE GEÇİŞ 1945-1950

1945 sonrasında Türk siyaseti ekonomisi ve dış ilişkilerinde önemli değişimler yaşandı.

1. İnönü hükümetinin Kemalist hareketin dayandığı Jön Türk koalisyonunun önemli unsurlarının desteğini yitirmiş olması... Bu gelişmede, savaş yıllarının Varlık Vergisi ve Toprak Mahsulleri Vergisi'nin, ayrıca çiftçiye topraklandırma kanununun rolü büyüktü.

2. Toplumun %80'ini oluşturan kırsal kesimdeki küçük çiftçinin yaşam seviyesinde, sağlıkta, eğitimde ya da iletişim olanaklarında hiçbir büyük iyileşme olmaması... Elektrik şebekesine bağlı köy sayısı 1953'te 10'du, yani 40 bin köyün binde iki buçuğunda...

3. Türkiye'nin, savaştan galip çıkan ülkelerin (özellikle de Amerika'nın) demokrasi ve serbest girişimden yana tutumlarını (uluslar arası camiadaki itibarını geri kazanmak adına da) desteklemekten başka çaresinin olmaması... Sovyetlerin savaş sonrasında Kuzeydoğu Anadolu'da toprak talebinde bulunması ve boğazlarda hak iddia etmesi, Türkiye için Amerikan desteğini zorunlu kılıyordu. Bu destek, Truman Doktrini'nin ilanı ile ortaya konacak; Marshall yardımıyla, desteğin ekonomik boyutta da devam etmesi sağlanacaktı.

DEMOKRAT PARTİ İKTİDARI 1950-1960

Yeni Meclis ve Yeni Kabine

CHP, 1947'deki parti kongresinde, bir yıl önce ilan ettiği beş yıllık kalkınma programını terk edip DP'nin ve İstanbullu işadamlarının isteklerini yansıtan “Türk Kalkınma Planını” benimsedi. Bu plan, serbest girişime, tarıma ve (ağır sanayi yerine) tarıma dayalı sanayinin gelişmesine, demiryollarının yerine karayollarının ve enerji sektörünün gelişmesine ağırlık veriyordu. Bu hamleyle CHP, artık çağın gerisinde kaldığını düşündüğü devletçilik politikasından geri adım atıp 1950 genel seçimlerinden önce, parti programını halk arasında taraftarları giderek artan DP'ninkine yakınlaştırmıştı. Ancak yine de Mayıs 1950 seçimlerinde hezimete uğramaktan kurtulamamıştı: %53,4'e %39,8'le CHP kaybetmişti (Demokratlar 1946 seçimlerinde yerine getirilmeyen seçim usullerinin bu seçimde sağlıklı işlemesi için ellerinden geleni yapmışlardı). Demokrat Parti'nin bu seçin zaferinde, geçmiş yönetimin güttüğü politikalardan yılmış olan halkın değişim taleplerinin büyük rolü vardı. Kökenleri, egemen Jön Türk koalisyonu içindeki bölünmede yatan bu yeni iktidar partisi, ülkenin modern tarihinde, desteğini serbest bir seçimde dile getirebilmiş çok sayıda gerçek taraftara sahip ilk siyasal örgütüydü.

Yeni iktidar partisinin milletvekillerinin toplumsal özellikleri, geçmiştekine göre oldukça farklıydı: Ortalama olarak CHP'lilere göre daha gençtiler; seçim bölgeleriyle çok daha köklü ilişkilere sahiptiler; üniversite eğitimi görmüş olan daha az, ticaret veya hukuk formasyonuna sahip olan çok daha fazlaydı; bürokratik ya da askeri formasyona sahip neredeyse hiç milletvekili yoktu. Bu, Türkiye seçkinlerinin hayli farklı bir kesiminin iktidara gelmiş olduğunun göstergesiydi.

Halkın ve Cumhurbaşkanının desteğini alarak başbakan olan Adnan Menderes, CHP zamanında daima Cumhurbaşkanına ait olan parti genel başkanlığı görevini de üstlendi. Yine CHP döneminden farklı olarak bürokrasi partiye değil, parti bürokrasiye egemen oldu. DP, kendini (DP'li liderlerin dillerine pelesenk olmuş) “milli irade”nin temsilcisi olarak görüyor, çoğunluğu temsil ettiği gerekçesiyle, tasavvur ettiği şekilde ülkeyi değiştirmek için gerekli gördüğü her şeyi yapmak adına halkın kendisine mutlak bir yetki ve meşruiyet verdiğine inanıyordu. 1924 Anayasası uyarınca, meclisin gücünü dengeleyecek bir ikinci meclis ya da anayasa mahkemesi gibi denetim mekanizmaları bulunmadığı için, DP (özellikle de 1954 seçimleri sonrasında) küçük ortak olarak gördüğü ve öyle de sınırlandırmak istediği meclis muhalefetine yaşamını güçleştirmek adına elinden geleni yapıyordu.

Seçimden sonraki birkaç yıl boyunca (Türk ekonomisinin canlandığı, DP'nin bütün vaatlerini gerçekleştiriyormuş gibi gözüktüğü yıllarda) CHP ideolojik bir kafa karışıklığı içindeydi. 1951-1953 kongrelerinde, Kemalist geleneğe vurgu yapılarak, geleneksel taraftarların desteğiyle parti imajının düzeltilmesine, toplumsal politikalara ağırlık verilerek “Altı okun” yeniden tanımlanmasına çalışıldı.

Seçim zaferine rağmen, eski asker ve Milli Şef İnönü'nün liderliğindeki muhalefetten (ve eski iktidar kalıntılarından, askerlerden) korkan DP hükümeti, CHP'yi meclisteki karar alma sürecinden dışlıyor, Eylül 1952'de Balıkesir'de halka seslenmek isteyen İnönü'ye (valinin yetkisini kullanarak) konuşma izni bile vermiyordu. Aralık 1953'te DP ağırlıklı meclis, CHP'nin bütün mallarına el koydu (Atatürk'ün arazileri, Türkiye İş Bankası'ndaki büyük hissesi de dahil olmak üzere) ve hazineye devretti. Ayrıca CHP'yle bağlantılı olan ve 1951'de kapatılmış olan Halkevleri ve Halkodalarının mallarına da el koyulup hazineye devri sağlandı.

DP'nin bu temel güvensizliği, 1953'te basın ve üniversiteler üzerinde hükümet denetimini artıran (Profesörlerin siyasal faaliyetlerden men edilmesini de içeren) bazı yasa değişikliklerin çıkartılmasında da kendisini göstermişti. DP'nin tüm bu endişeleri 1954 seçimlerinde boşa çıktı.; oy oranını %58,4'e çıkartarak 503 sandalyeyle meclisteki hâkimiyetini daha da pekiştirdi. %35,1 oy alan CHP'ye ise tek destek, toprak sahiplerinin ve aşiret reislerinin hâlâ blok oy sağlamaya muktedir oldukları Doğu'daki gelişmemiş bölgelerden gelmişti. 54 seçimlerinde yıldızı iyice parlayan Demokrat Parti iktidarının, sonraki yıllarda giderek gözden düşmesini iki ana nedene bağlayabiliriz: Birincisi, büyüyen ekonomik bunalım, ikincisi de egemen seçkin sınıfın bazı kesimlerinin, özellikle de aydınlar ve ordunun hükümetten soğuması...

Ekonomik Gelişmeler

İktidarını ilk yıllarında, Amerikan raporlarının da vurguladığı gibi, Türkiye gibi bir ülkede ciddi bir modernleşme hamlesinin tarımdan başlamak zorunda olduğunun bilinciyle hareket eden DP hükümeti, Türk tarihinde ilk kez çiftçinin çıkarlarına öncelik verdi ve bu politikasını da iktidarının sonuna kadar sürdürdü. Büyük çaplı Amerikan yardımının desteğiyle çiftçiye ucuz kredi sağlandı; tarım ürünleri fiyatları Toprak Mahsulleri Ofisi sayesinde – suni olarak – yüksek tutuldu; ithal makineler, traktörler alınıp tarımın modernleşmesi sağlanmaya çalışıldı (Traktör sayısı 1750'den 30 bine; ekilen toprak miktarı da 14,5 milyon hektardan 22,5 milyon hektara çıkartıldı). İktidarın ilk üç yılında toplam tarım hacminin yükselmesine bağlı olarak tarımsal ürün bolluğu yaşandı; sanayi ürünleri karşısında

tarım ticaret hadleri gerilemiş olsa da ekonomi bir bütün olarak %11-13 gibi hızlı bir oranda büyüme gösterdi. Ancak toprak sahiplerinin, aracı tüccarların ve sanayicilerin kârları, ücretlilere oranla çok daha hızlı artmış ve mevcut uçurum yine korunmuştu.

DP'nin ekonomi düşüncesi basitti: Dizginleri serbest bırakınca, piyasanın işleyeceğine kesin olarak inanıyorlardı. Ancak umulan olmadı ve yabancı yatırım hiçbir zaman toplam özel yatırımların %1'ini aşmadı. 1940'larda sermaye biriktiren Türk burjuvazisi de (hepsi hâlâ aile şirketi hüviyetine sahipti) DP'nin arzu ettiği oranlarda yatırım yapmakta tereddüt edince, reel yatırımların %40-50'sini yine devlet yapmak zorunda kaldı. 1950-1954 arasında toplam yatırımlar %256 arttı ve bunlar ağırlıklı olarak karayolu ağı, inşaat ve tarım alanlarında gerçekleşti. 1600 kilometreden 5400 kilometreye çıkartılan karayolu ağı, demiryolu yatırımlarının kesilmesine ve kamu taşımacılığından özel taşımacılığa (çünkü kamyon ve otobüsler özel teşebbüsün elindeydi) geçişe neden oldu. Genel itibariyle özel teşebbüs istenen düzeyde olmayınca, DP hükümeti – uğruna yaygaralar kopardığı) büyük devlet işletmelerinin özelleştirilmesini de gerçekleştiremedi. DP dönemindeki ekonomik başarısızlığın sebeplerini şöyle sıralayabiliriz:

1. Büyük bir sıçramayla çabuk ve somut sonuçların beklendiği ekonomik programla, ülkenin üretim kapasitesinde uzun vadeli iyileştirmelerden çok, yüksek büyüme seviyesi hedeflenmişti; kısacası uzak görüşlü olunamamıştı. Kalkınma büyümeyle karıştırılmıştı; çünkü siyasetlerini çoğunlukla, kendilerine oy veren köylülerin basit görüşleri belirliyordu.
2. Lider kadronun ekonomik planlamadan anladığı, devletçiliğin zararlarıydı. Bu önyargı yüzünden ekonomik planlamaya ilişkin her şeyden kaçınıyorlardı; hatta Menderes'e göre planlama, komünizmle eşdeğerdi. Bu yüzden de yatırımlar eşgüdümünden uzaktı.
3. Yatırım kararlarının sebepleri çoğu zaman siyasaldı. Fabrikalar ekonomik açıdan umut vaat etmeyen yerlerde ve yanlış sektörlerde kurulmuştu. Bu da şeker gibi bazı ürünlerin aşırı üretimini ve üretim fazlasının zararına ihraç edilmesine neden oluyordu.

İktidarın ilk beş yılında gelir anlamında çoğu insanın durumu – geniş kitlelerle elit zümrelerin gelirleri arasındaki uçurum yerli yerinde durmasına rağmen – eskiye oranla daha iyiydi. Ancak, 1955'ten itibaren tırmanan enflasyon, ücretlileri ve maaşlıları kötü etkilemeye başlamıştı. Tarım kesimini toprakta tutacak maddi reformlara rağmen, 1950'lerde kırsal kesimden kasaba ve kentlere kitlesel göç başladı. Bir milyonun üzerinden insan toprağını terk edip kentlerde daha iyi bir yaşam umudunun peşinde koşarken, on yıllık dönemde kentlerin

nüfusu her yıl ortalama %10 artmaya başlamıştı. Yeni gelişen sanayi kollarında herkese yetecek kadar istihdam sağlanamayınca, kente göç edenlerin büyük çoğunluğu geçici işçilik ve sokak satıcılığı yapmak zorunda kaldı. Kendi başının çaresine bakmak zorunda kalan bu büyük kitle, kent dışındaki arazilerde gecekondu kültürünü başlattı. Artık Menderes'in sloganı "Yeter söz milletin!" değil, "Her mahallede bir milyoner yaratacağım" dı; siyasette hayaller üzerinden oy kapma dönemi böylelikle başlamış oldu.

İşçilere grev hakkı vaat eden DP, Jön Türk geleneğine ihanet etmedi ve seçim sonrasında sözünü tutmadı; işçilere zorla kabul ettirilen partiye bağlı sendikalara hükümetin tavrı hemen hemen önceki yönetimle aynı olmuştu. 1830'lardan beri (Ermeni girişimcilerin çabalarıyla) büyük bir pamuk üretim merkezi olan Çukurova'daki toprak sahipleri, 1950'li yıllarda gelen tarımda modernleşme ve makineleşmeyle birlikte ortakçılardan kurtulup yalnızca mevsimlik işçileri kullanarak pamuk üretimlerini arttırdılar ve Kore Savaşı'nın etkisiyle patlayan pamuk fiyatlarının sağladığı büyük çaplı bir zenginleşme yaşadılar. Türk sanayisine bugün hâkim olan 30 büyük holdingin sahibi aileler, işte bu toprak sahipleriydiler.

Gerçekte Demokratların ana sorunu, ellerindeki yetersiz olanaklarla haddinden fazla şeyi, fazlasıyla hızlı yapmaya çalışmalarıydı. Büyük miktarda malzeme ve makine ithalatıyla birlikte büyüyen bir ticaret açığıyla uğraşmak zorun kaldılar. Buna rağmen, bu yanlış politikadan vazgeçmediler. Ekonomik açığı kapatmak için GSMH'nın beşte birini kazanan büyük toprak sahiplerinin %2'lik vergi payını artırmak yerine, merkez bankasına para bastırıp enflasyonu hızla yükselmesine göz yumdular. 1958'e kadar IMF'in isteklerine ve tavsiyelerine direnen hükümet, ekonomiyi rayına koyabilmek adına 1940'ların savaş ortamının çözümün olan Milli Korunma Kanunu'nu tekrar yürürlüğe koydular (47'de CHP DP'nin ekonomik vizyonunu taklit ederken, şimdiyse DP, CHP'nin geçmiş ekonomi vizyonunu taklit ediyordu). Sonuç, karaborsanın patlaması ve beraberinde gelen ekonomi politikalarının çöküşü oldu; 1 dolar'ın değeri 10 TL'yi bulmuştu. Bu tabloya ve yanlış politikalara rağmen DP, sınırlı yatırımlarla bile Türk sanayisine, tarımına, sosyal hayatına bir devingenlik, canlılık ve etkinlik getirmeyi başarmıştı.

Yüksek enflasyon ve artan otoriter tutum, 1957 seçimlerinde kırsal kesimden, ama özellikle de aydın, bürokrat ve asker çevrelerden oy kaybını ve desteğin geri çekilmesini getirdi. DP, 1954'ten itibaren ekonomik liberalleşmeyi kurtarmak adına siyasal liberalleşmeyi geniş ölçüde feda etti. 54 seçimleri DP'nin değil, gerçekte Menderes'in zaferiydi. Bu zaferdeki rolünün farkında olan Menderes parti içi muhalefeti saf dışı etmiş, yöneltilen her türlü eleştiriye karşı tamamen tahammülsüzleşmişti. CHP'ye bağlılık duyduğundan kuşkulanan bürokratik çevreyi bastırmak için, bu çevreleri erken emekliliğe zorlayan bir

yasa çıkarıldı. Siyasi ve ekonomik gerilim en sonunda toplumsal bir infiale neden oldu: 6-7 Eylül 1955'te gayrimüslimlere yönelik, uydurma nedenlere dayanan yağma ve şiddet eylemleri ülkedeki kültürel çoksesliliğe indirilmiş ağır bir darbeydi. Bu olay sonrasında parti bölündü ve muhalifler Hürriyet Partisi'ni kurdular. Tutarlı gözüken ekonomik görüşleri, büyük sermayeden destek görünce, önemli bir siyasi muhalefet olarak ön plana çıktılar.

Laiklik Meselesi

Kemalist laiklik anlayışı, dini organların devletten ayrılmasından çok, devlet bürokrasisi içinde bir unsur haline getirilmesini ve kontrol altına alınmasını hedefliyordu. Tek parti otoritesiyle de birleşen bu anlayış, 1930 ve 1940'larda rejimin dine karşı son derece baskıcı bir politika uygulamasını doğurmuştur. Çok partili dönemin başlangıcıyla birlikte hem DP hem de CHP, Müslüman oylarının peşinden koşmaya başlamış ve Demokratların kendilerini komünist ve dinsiz olmakla suçladıkları CHP, 1947'deki yedinci parti kongresinden itibaren dine karşı daha hoşgörülü bir politika izlemeyi seçmiştir: Okullara seçimlik din dersleri yeniden koyuldu; vaiz yetiştirme kursları açıldı; Ankara Üniversitesi'nde bir İlahiyat Fakültesi kuruldu; 1949'da türbeler yeniden ziyarete açıldı. Ancak yine de devletin laik niteliğine yapılabilecek muhtemel saldırılar için ceza yasasına, bu türden girişimleri tamamen yasaklayan 163. madde koyuldu. Demokratlar iktidara gelir gelmez, CHP'nin dini duyguların ifadesi üzerindeki kısıtlamaları gevşetme ve Müslüman halkın duygularına ödün verme siyasetini sürdürdüler: Arapça ezan yeniden yasallaştırıldı; din eğitimi genişletildi (veliler artık din eğitimini istemek yerine istemediklerini bildirmek zorundaydılar, bu da toplumsal baskı yüzünden dile getirilmesi zor bir istekti); imam hatip okulları sayısında ve camii, inşasından belirgin bir artış yaşandı; dini yayınların satışına yeniden izin verildi; tarikatlar gibi özerk dinsel örgütlerin varlığı tanındı ve hem 1954 hem de 1957 seçimlerinde Nurcuların desteği kabul edildi. Ancak, kökleri Jön Türk geleneğine dayanan Demokratların laik devlet anlayışında CHP'ninkinden önemli bir farklılık da yoktu: laiklik aleyhtarlığıyla mücadele etmekten hiç geri durmadılar; din kurumunun (Diyanet vasıtasıyla) bürokrasiyle bütünleşmesine son vermediler. DP döneminde laiklik politikalarının gevşetilmiş olması, muazzam kentleşme olgusu yüzünden kırsal kesim kültürünün daha da hissedilir hale geldiği kentlerin günlük yaşamı içinde, İslâmı çok daha belirgin hale getirmişti. Bu durum sanılanın aksine, İslâmın yeniden dirilişi değil, halkın yaşamaya devam eden geleneksel kültürüydü. Demokratların dine (zaman zaman dini duyguları sömürüye varan) karşı bu tutumları, gerek eğitimli seçkinlerin arasında gerekse de kendini Atatürk'ün

mirasının bekçisi addeden ordu içinde Kemalist geleneklere ihanet olarak algılanıyordu ve bu da DP iktidarının sonunu hazırlayan en önemli nedenlerden birisi olacaktı.

DP iktidarıyla birlikte, Türkiye dış siyaset ve savunma alanlarında dünya kapitalist sistemiyle daha da yakınlaşıp onun bir parçası haline gelmiştir. Bu yakınlaşmada Sovyet tehdidinin büyük bir rolü vardı. Türkiye mevcut durumunu koruyup Batı'ya entegrasyon için ABD ve müttefiklerinin hem kendi ülkelerinde hem de dünya genelinde demokrasinin sürekli mevcudiyeti ve serbest girişimin korunması amacıyla kurdukları siyasal ve askeri yapıların bir üyesi oldu. 18 Şubat 1952'de gelen NATO üyeliği için Türk askeri Güney Kore'yi kuzeyden gelen komünist tehdide karşı korumak için ağır bir bedel ödemek zorunda kalmıştır (Kore'ye asker gönderilmesinin bir Meclis kararı uyarınca yapılıp yapılmadığı hâlâ bir tartışma konusudur). Türkiye'nin Soğuk Savaş sırasındaki Batı bloğu üyeliği, ülkenin Balkanlar ve Ortadoğu'daki konumunu büyük ölçüde belirlemiştir. ABD'nin (özellikle de Dışişleri Bakanı Dulles'un) Sovyet bloğunu NATO modeli bölgesel ittifaklarla kuşatma girişiminde Türkiye kilit rol oynamıştır. Şubat 1955'te Türkiye ile Irak arasında imzalanan Bağdat Paktı'na daha sonra İngiltere, İran ve 1954'de kendisiyle bir işbirliği antlaşması imzalanan Pakistan da katılmıştır. Bu ittifak Mısır ile Türkiye arasındaki gergin ilişkiler yüzünden etkin olmaktan uzak bir girişim olarak kalmıştır. ABD ve müttefiklerinin desteğini alan yeni İsrail devletiyle Filistin arasında yaşanan çatışmalara ve Arap ülkelerinin Filistin yanlısı tutumlarına rağmen Türkiye'nin "Filistin Uzlaştırma Kurulu"nda yer alıp İsrail'i tanıması Arap ülkeleriyle (özellikle de Mısır ile) ilişkilerin her zaman soğuk kalmasına (2002 AKP iktidarına kadar) neden olmuştur. Bu duruma bir de 1955'ten itibaren Mısır Devlet Başkanı Nasır'ın öncülüğünde yükselen Arap milliyetçiliği (bugün de hâlâ kalıntılarını gördüğümüz Sovyet yanlısı otoriter Baas rejimlerinin temelleri bu milliyetçilik fırtınasıyla birlikte atılmıştır), Süveyş Kanalı'nın Mısır tarafından ulusallaştırılması yüzünden patlak veren savaş (bu savaş her ne kadar Nasır'ın mağlubiyetiyle sonuçlansa da ABD'nin İngiltere-Fransa-İsrail ittifakını geri çekilmeye zorlamasıyla bu olay Nasır'ın Araplar arasında popülerleşmesini sağlamıştır), 1957 Türkiye-Suriye gerginliği, Ürdün'deki Nasırcı ayaklanmayı bastırmak için İngiltere'nin Ürdün'e askeri müdahalesi, Lübnan iç savaşına - Türkiye'deki üsleri kullanarak gerçekleşen - Amerikan müdahalesi ve Irak'ta 1958'de gerçekleşen (Kral ve Nuri Sait'in ölümlüyle sonuçlanan) milliyetçi hükümet darbesi eklenince Bağdat Paktı emperyalist Batı'nın kuklası olarak görülen bir ittifak olmaktan öteye gidememiştir. Irak'ta darbe sonrasında gelen yeni yönetim üyelikten çekilince, Bağdat Paktı 1960'da - ABD'nin de tam üyesi olduğu - Merkezi Antlaşma Örgütü'ne (CENTO) dönüştü; ancak üye ülkelerin kendi aralarındaki güven eksikliği yüzünden bu örgütün askeri etkinliği

de asgari düzeyde kalmıştır. Doğu Avrupa'daki Sovyet varlığını kuşatmak adına 1953'de yine ABD teşvikiyle, Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya arasında imzalanan Balkan Paketi da etkisiz bir örgütlenmeydi; ancak ABD'nin Yugoslavya'daki komünist, ama Sovyet aleyhtarı olan yönetimle yakınlaşmasını sağlamak adına yararlı bir işlevi de olmuştur. 1930'ların başından itibaren eski düşman Yunanistan ile gelişen şaşırtıcı dostluk, 1954'de veren Kıbrıs bunalımıyla sarsılmıştır. Kıbrıs ahalisi, nüfusun %80'ini oluşturan Yunanca konuşan Ortodoks ahalisiyle %20'lik Türkçe konuşan Müslüman azınlıktan oluşmaktaydı; iki tarafta da İngiltere'nin garantörlüğünde varlıklarını sürdürmekteydi. Ta ki Rum milliyetçilerin kurduğu EOKA hareketinin 1954'te İngilizlere karşı giriştikleri terörist saldırılara kadar... Rumların Yunanistan'la birleşme (enosis) amacına yönelik ayaklanmaların Yunan basını ve hükümetince desteklenmesi ve bu birleşmenin İngiliz İşçi Partisi çevrelerinde de artan şekilde destek bulması Türkiye'yi harekete geçirdi (bu birleşme Türk-Yunan sınırını fiilen iki katına çıkaracaktı). Adanın geleceğine karar vermek için Türkiye, Yunanistan ve İngiltere arasında 1955'te gerçekleşen görüşmelerden bir sonuç çıkmadı. Adadaki mevcut durumun daha fazla süremeyeceğini anlayan Türkiye, adanın iki taraf arasında taksimine sıcak bakmaya başladı. Ancak Başpiskopos Makarios liderliğindeki Rumlar bu fikri kabul etmeyince, görüşmeler 1958'de Zürih'te ve 1959'da Londra'da tekrarlandı. Varılan mutabakata göre Kıbrıs bağımsız bir cumhuriyet olacaktı; cumhuriyetin bağımsızlığı, toprak bütünlüğü ve anayasal düzeni Türkiye, Yunanistan ve İngiltere tarafından garanti edilecekti (otaklaşa hareket edilemediği takdirde, bu üç ülkeden her biri tek taraflı olarak eyleme geçebilecekti; bu kararı içeren 3. madde Türkiye'nin 1974'deki müdahalesine de yasal zemin oluşturmuştur). 16 Ağustos 1960'da bağımsız Kıbrıs Cumhuriyeti kuruldu ve ilk cumhurbaşkanı da Makarios oldu.

DP ve ordu arasındaki ilişkilere bakacak olursak: Demokratlar, ordunun önde gelen subaylarının eski yönetimle, bilhassa da İsmet Paşa'yla olan yakın ilişkilerinden dolayı orduya karşı hep güvensizlik duymuşlardı. 1950'de ordunun yönetim kademesinde yapılan temizliğin ardından 50'lerin sonuna kadar oduyla olan gergin ilişkilerde bir rahatlama görülmüştür. Ancak NATO üyeliği ve ABD'nin Silahlı Kuvvetlere verdiği - 2 milyar dolarlık askeri yardım ve personel eğitimini içeren - destek, hükümete sadık kalan ordunun üst kademesinde kökten bir zihniyet değişikliğine neden olmuştur. Eğitimlerini NATO karşılıklı eğitim programı çerçevesinde yurt dışında alan ve ordudaki en önemli mevkilere getirilen mühendislik ve haberleşme uzmanı genç subaylar, Türk ordusunun ve Türk toplumunun aslında Batılı müttefiklerinin ne kadar gerisinde olduğunu görmüş ve DP iktidarının aradaki bu farkı kapatmak yerine, toplumu giderek daha muhafazakâr bir çizgiye çektiklerine kanaat getirmişlerdi. 1955'ten itibaren hükümete karşı gizlice kurulan tertiplerin bu çevrelerce

hazırlanmış olması, bu anlayışın bir göstergesidir. Aralık 1957’de hükümete karşı gizli bir tertip hazırlayan dokuz subay tutuklanmış; tutuklamalar 16 Ocak 1958’de halka açıklanmış; ancak subaylar soruşturmayı yürüten askeri mahkemece temize çıkarılmıştı.

Menderes’in son yılları... 1957 seçimlerinde moral bulan muhalefetin eleştirilerine artık daha fazla tahammülsüzlük gösteren DP hükümeti, üstü kapalı biçimde baskıcı tedbirlerden söz etmeye başladı ve Ekim 1957’de büyük bir tantanayla –DP’nin tabanını genişletme hareketi olan – Vatan Cephesini ilan etti: Bir buçuk yıl süren Kampanyanın ana unsuru, cepheye katılan insanların sonu gelmez listelerinin her gün devlet denetimindeki radyodan okunmasıydı. 1958 sonu ve 1959 başlarında yaşanan iki olay, Menderes’in nüfuzunu kentlerde olmasa bile kırsal kesimde iyice güçlendirmişti: IMF istikrar programını kabulüyle sağlanan 359 milyon dolar yardım sağlanması (bu istikrar programı fiyatları yükseltmiş bu da kırsaldaki üretici nüfusa yaramıştı) ve 17 Şubat 1959’da Londra’da yaşanan uçak kazasından Menderes’in sağ kurtulması (Bu mucizevi kurtuluş radyo ve parti tarafından kullanılmış ve birçok dindar Türk Menderes’in Allah tarafından seçilmiş insanüstü bir şahsiyet olduğuna inandırılmıştı). Demokratların 18 Nisan 1960’ta meclisteki muhalefetin faaliyetlerini soruşturmak için geniş yetkilere sahip bir tahkikat komisyonu (Senatör McCarthy’nin ABD meclisinde kurduğu komisyona benzer) kurma kararı ve beraberinde meclis dışındaki bütün siyasal faaliyetlerin, meclis tartışmalarının gazetelerde yayınlanmasının yasaklanması, komisyonun anayasaya aykırı olduğunu belirten Ankara ve İstanbul Üniversiteleri’ndeki hukuk profesörlerinin disiplin cezalarına çarptırılmaları bardağı taşıran son damlalar oldu. Artan kitlesel gösteriler (öne çıkanlar üniversite öğrencileri ve Harp okulu öğrencileriydi) sonrasında, harekete geçen Başbakan Menderes, 25 Mayıs’ta tahkikat komisyonunun soruşturma sonuçlarını yakında rapor edeceğini açıkladı. Komisyonun CHP’yle ordu arasındaki olası ilişkileri soruşturduğu bilinmekteydi ve Menderesin açıklaması ordu içerisindeki gizli tertiptiçileri harekete geçirdi: 27 Mayıs 1960 sabahı, ordu birlikleri Ankara ve İstanbul’daki bütün hükümet binalarına el koydu; Menderes ve Bayar dâhil DP’li bütün bakan ve milletvekilleri tutuklandı.

İkinci Türkiye Cumhuriyeti (1960-1980)

Kırklı yaşlarındaki bazı köktenci albay, binbaşı ve yüzbaşidan oluşan bazı tertiptiçiler yıllar süren bir planlama sonunda, iktidara el koymak için gerekli olan (başkent garnizonu gibi) tayin edici mevkileri ellerine geçirmiş, silahlı kuvvetlerin geri kalanının desteğini kazanmak için de darbeye komuta edecek kıdemli subay olarak eski kara kuvvetleri komutanı Cemal Gürsel’e mutabakata varmış ve DP iktidarına son verip yönetimi Gürsel

başkanlığındaki Milli Birlik Komitesi'nin eline vermiştir (Gürsel hem Devlet Başkanı, hem Başbakan hem de Milli Savunma Bakanı olarak Atatürk'ün bile sahip olmadığı kadar geniş yetkilerle donatılmıştı). Öncesindeki siyasi çalkantıların ve sonrasındaki silahlı müdahalenin etkileri yalnızca Ankara ve İstanbul'da hissedilmiş, ülkenin geri kalanının bu girişime taraf dahi olmadığı görülmüştür; ayrıca darbe, öğrenci ve aydın kesimde de sevinçle karşılanmıştı.

Başından beri basit bir hükümet değişikliğiyle yetinmek gerektiğini inanan darbe tertipçileri, yeni bir anayasa hazırlama görevi verdikleri İstanbul Üniversitesi rektörü Sıdık Sami Onar başkanlığındaki beş hukuk profesöründen oluşan kurulun yayınladığı bildiriye onay vererek (Profesörler bu bildiride, askeri müdahaleyi DP hükümeti anayasaya aykırı hareket ettiği ve bu yüzden meşruluğunu yitirdiği gerekçesiyle haklı gösteriyorlardı) DP'yi doğrudan karşılarına almış ve partiler üstü olma iddiasını kaybedip aktif siyaseti bizzat MBK eliyle yönlendireceklerini ilan etmiş oluyorlardı. Bu bildiriye takiben 12 Haziran'da yine profesörler ekibince hem darbeye hem de MBK'nın varlığına yasal bir dayanak oluşturan geçici bir anayasa yayınlanmış ve görünürdeki kukla bir teknokratlar kabinesinin arkasından bütün önemli siyasal kararlar MBK tarafından alınmıştır.

Görünüşte cuntanın lideri Gürsel Paşa idiyse de MBK içerisinde en nüfuzlu kişi, siyasal sistemde köklü bir reform isteyen ve siyasal partilere hiç itimadı olmayan en köktenci kanadın temsilcisi Başbakanlık Müsteşarı Albay Alparslan Türkeş idi. Türkeş'in önderliğindeki grup, siyasal güvenilirliğinden kuşku duyulan askeri personeli zorla emekliye ayırıp saf dışı eden ve 147 üniversite öğretim üyesini üniversiteden uzaklaştıracak MBK kararlarının çıkmasında başrolü oynamıştı (Üniversiteye yapılan müdahale sert bir akademik protestoyla karşılaşınca öğretim üyelerine kürsüleri geri verildi). Türkeş önderliğindeki köktenci kanadın yürürlüğe koymayı planladıkları "Türkiye Ülkü ve Kültür Birliği" (Birlik, Milli Eğitim, Diyanet ve Vakıflar Genel Müdürlüğü, basın ve radyonun yönetimine el koyup ülkenin kültürel yaşamını tek elden şekillendirecekti) bardağı taşıran son damla oldu ve 13 Kasım 1962'de bizzat Cemal Gürsel tarafından, mevcut MBK'nın dağıtıldığı ve aralarında Türkeş'in de bulunduğu en bilinen 14 köktenci subayın dışta bırakıldığı yeni bir MBK'nın kurulduğu ilan edildi (14'ler yurt dışında ataşelik görevlerine atanarak uzaklaştırıldılar).

MBK yalnızca, ordunun saygısını kazanmış bazı kıdemli subaylardan oluşuyordu, Silahlı Kuvvetlerin tamamını temsil etmiyordu. MBK'nın orduyu ilgilendirebilecek konulara müdahalesinden çekinen üst rütbeli subaylar, alt rütbedeki subayların gelecekte kendi başlarına yapabilecekleri bağımsız herhangi bir eylemi önlemek amacıyla Silahlı Kuvvetler Birliği'ni kurup bu birlik eliyle 27 Mayıs öncesine dönüş olarak algıladıkları her durumda siyasetçilere muhtıralar vererek sivil siyasete yön vermeye çalışmışlardır.

Yeni anayasa çalışmaları, profesörler kurulunun içine düştüğü görüş ayrılıkları nedeniyle beklenenden yavaş ilerliyordu (Kurulun bir kanadı siyasetçilere güvenmedikleri için onların elini kolunu bağlayacak maddelerin, diğer kanat ise siyasal partilere azami hareket olanağı tanıyan maddelerin anayasa metnine girmesinden yanaydı). Bu kurulun 17 Ekim'de MBK'ya sunduğu anayasa taslağının ardından, Ankara Üniversitesi'nden - kendi taslak metinlerini de hazırlamış olan - bir grup profesörün ısrarıyla anayasa metnini tamamlama görevi bir kurucu meclise (MBK, siyasal partiler, meslek kesimleri ve illerden gelen 272 temsilciden oluşuyordu) verildi. Kurucu meclis de kendisine bağlı 20 kişilik bir Anayasa Komitesi'ni bu işle görevlendirdi. Tartışmalar sonucu ortaya çıkan metinle, Millet Meclisi'nin yetkileri yeni kurulan Cumhuriyet Senatosu adındaki ikinci bir meclisle dengeleniyor (Bütün yasalar her iki meclisin onayından geçmek zorundaydı; Senatonun vetosu ancak meclisin üçte iki çoğunluğuyla reddedilebilecekti); anayasaya aykırı gördüğü yasaları reddedebilen bağımsız bir Anayasa Mahkemesi kuruluyor; yargı, üniversite ve kitle iletişim örgütlerinin tam özerklikleri güvence altına alınıyor ve tek bir partinin mecliste muhtemel bir ezici çoğunluk elde etme olanağını azaltan nispi temsil sistemi getiriliyordu. Diğer bir önemli husus da yeni anayasayla orduya, Milli Güvenlik Kurulu eliyle anayasal bir rol verilmesiydi; hükümete iç ve dış güvenlik meselelerinde tavsiyelerde bulunma yetkisi... (Takip eden otuz yıl boyunca MGK giderek devlet üzerindeki nüfuzunu genişletmiş ve kimi zaman gerçek iktidar merkezi ve karar oluşturma merkezi olarak kabinenin sorumluluklarını üstlenen rejimin bekçiliğine soyunmuştur).

9 Temmuz 1961'de yeni anayasa için yapılan halkoylaması, darbe sonrasında halkın kendisini siyasal anlamda ifade edebilmesi için ilk fırsattı. Oylama sonucunda, örgütsüz Menderes taraftarları güçlü ve organize 27 Mayıs taraftarlarına hâlâ var olduklarını ispat ettiler (%61,7 ye %38,3; DP'nin 1960 öncesinde çok güçlü olduğu 11 kıyı ilinde çoğunlukla ret oyu kullanılmıştı). Bu eğilim 15 Ekim 1961 parlamento seçimlerinde de doğrulandı; CHP %36,7, AP %34,7, Yeni Türkiye Partisi %13,9 ve CKMP %13,4... CHP dışında kalan üç partinin de DP'nin varisi olduğu düşünülürse, Türk halkının büyük çoğunluğunun hâlâ CHP geleneğine karşı güvensiz olduğunu, DP mirasınaysa hâlâ sahip çıktığı açık bir şekilde ortaya koymaktaydı.

Sol ve sağ ideolojilere daha geniş bir siyasal faaliyet alanı sunması bakımından daha liberal ve özgürlükçü olan yeni anayasanın tanıdığı serbestlik sağcı ve İslâmcı çizgideki partilerin kuruluşunu hızlandırmamış, ayrıca korkulduğu gibi 1945 öncesi yılların katı laik, hatta İslâm aleyhtarı politikalarına bir dönüşü de beraberinde getirmemişti. İkinci cumhuriyetin ilk hükümetleri dinsel yobazlık mücadele etmek için, İslâm'ın sıradan köylünün

uyguladığından çok farklı olan, modern ve akılcı bir yorumunu yapmaya çalışmışlardır. Yüksek İslâm Enstitülerinin ders programları toplumbilim, ekonomi ve hukuk derslerini içerecek şekilde değiştirilmiş; Diyanet İşleri Başkanlığı “aydınlatıcı” dinsel vaazlar yayınlamaya başlamış; Kur’an’ın Türkçe tercümesi yayımlanmıştır (dinin siyasal amaçla kullanımını yasaklayan bir anayasa maddesi de unutulmamıştı).

Yeni anayasanın ve yeni dönemin ilk genel seçimlerinin gölgesinde, eski rejimin yargılanmasına da devam edildi. Ancak Yassıada’da kurulan ve hiçbir yasal dayanağı olmayan mahkemenin (ciddiyetten uzak tuhaf suçlamaları bir yana bırakırsak) tutuklu vekillere yönelttikleri ciddi suçların her biri, bir önceki anayasanın DP iktidarına verdiği yasal haklar çerçevesinde hükümsüz kalıyordu. Sonunda 123 kişi beraat etmiş, 31 kişi ömür boyu hapse, 418 kişi daha hafif cezalara ve 15 kişi de ölüm cezasına çarptırılmıştır (11 kişinin cezası çoğunluk oyuyla ömür boyu hapse çevrilirken, diğer dört kişinin cezasıysa oybirliğiyle verilmişti). MBK idam kararlarını alırken, birçok yabancı hükümetten ve İnönü’den gelen ricalara kulak asmayıp bugün bile tartışılan kararının arkasında kararlılıkla durmuştur (Anayasa referandumunun Menderes’in hâlâ geniş bir taraftar kitlesine sahip olduğunu gösteren hayal kırıcı sonucunun idam kararlarını etkilediği şüphesiyse ortadadır.)

61 seçimlerinin hayal kırıcı sonuçları sonrasında ordu içinden devreye girmeyi planlayanların üst düzey subayları ve Silahlı Kuvvetler Birliği’nce engellenmesinin ardından Kasım 1961-Mayıs 1962 ve Aralık 1963’te kurulan üç koalisyon hükümeti ve Şubat 1965’te kurulup Ekim 1965’teki genel seçimlere kadar görevde kalan bağımsız milletvekili Suat Hayri Ürgüplü başkanlığındaki geçici kabine, memlekette istikrarın yeniden tahsisi için darbe yapan bir zihniyetin ironik bir şekilde ülkeyi istikrarsızlığa sürüklemesinin birer göstergesiydi.

AP içerisindeki ılımlıların aday olarak genel başkanlık seçimini kazanan Süleyman Demirel’in liderliğinde girilen Ekim 1965 seçiminin ardından, elde edilen %52,9’luk oy oranıyla DP’nin mirasçısı güçlü bir tek parti hükümeti kurulmuştu. Bu başarıda, Demirel’in köylü geçmişiyle kendilerini özdeşleştiren ve aynı zamanda eski DP taraftarı da olan kitlenin oylarının büyük payı vardı. Dört yıllık iktidarı boyunca Demirel’in en büyük başarılarından biri, orduyla DP’nin mirasçısı sivil siyaseti uzlaştırmasıydı. Ancak Demirel için bunun bedeli de ağır olmuştu; orduya neredeyse tam bir özerklik verilmişti ve hükümetin otoritesine olan itaatleri yalnızca bir formaliteden ibaretti. Oldukça karmaşık bir seçmen kitlesinin siyasal koalisyonu olan AP tabanı, partinin ve hükümetin dağılmadan bir arada tutulmasını zorlaştırıyordu; Demirel ise bunu başarmak için var gücüyle çalışıyordu. Partinin birliğini ve kendi başkanlık konumunu (Bayar ve diğer parti içi muhalefete karşı) muhafaza etmek için Demirel’in başvurduğu iki taktik; seçim zamanı partinin İslâmi niteliğini ve geleneksel

değerlerden yana olduğunu vurgulamak ve sürekli bir komünizm aleyhtarı propaganda ve sol hareketi hırpalama kampanyası sürdürmektir. Bu taktiklerin yanı sıra, anayasanın insanlara ve kurumlara sağladığı geniş özgürlük alanlarını kısıtlamaya gidecek yeterli meclis çoğunluğunuysa hiçbir zaman elde edemedi. Bu politikalar sonrasında tıpkı Menderes gibi entelektüel kesimin desteğini kaybeden Demirel'e kırsal kesimdeki desteğin güçlü bir şekilde devam ettiği 1969 seçimlerinde bir kez daha görüldü (%46,5). Tüm bu süreç boyunca seçmen kitlesi ya da muhalefetten çok parti içerisindeki hiziple uğraşan Demirel, alternatifsiz olmanın da verdiği avantajla her zaman galip gelmeyi başardı.

İkinci cumhuriyet döneminin CHP açısından en önemli gelişmesiye, parti ideolojisinin “ortanın solu” olarak tarif edilmeye başlanmasıydı. Bu tarifi içeren parti manifestosu, partinin geleceği parlak iki adamı, Turhan Feyzioğlu ve Bülent Ecevit tarafından kaleme alınmış, sosyalist vurgular taşımadan sosyal adalet ve sosyal güvenliğe vurgular yapan bir bildiri idi. Ecevit tarafından CHP'nin geleceğinin gecekondularda yaşayan proleteryanın kendine çekmesinde yattığına inandırılan İnönü, ilk kez 28 Temmuz 1965'teki seçim konuşmasında “ortanın solu” tanımlamasını en yetkin ağızdan dillendirdi. Ancak, 65 seçimlerinde AP taraftarlarının “Ortanın solu, Moskova yolu” sloganlarıyla kaba bir yıldırma politikası izlemesi, CHP'ye beklediği seçim başarısını getirmemiş, seçim mağlubiyetine rağmen İnönü'nün parti genel sekreterliği görevini verdiği ve ortanın solu siyasetini kararlılıkla sürdürecektir olan Ecevit'in parti oylarını yükseltmek konusunda doğru bir yolda olduğuysa ancak Ekim 1973 seçimlerinde (1968 yerel seçimlerinde oy oranları bir iyileşme gösterse de 1969 genel seçimleri yine bir hüsrarla geçmişti) ortaya çıkacaktı.

1961 Anayasasının tanıdığı özgürlükler çok daha geniş bir siyasal çeşitlilik için olanak sağlıyordu. Bu özgürlük ortamında insanlar hem fiziksel hem de sosyal olarak çok daha hareketli bir hale gelmiş; büyümekte olan bilinçli bir öğrenci kitlesi ve çoğalmakta olan bir sanayi proleteryası da bu durumun birer ispatı olmuştu. 60'ların gelişen öğrenci ve entelektüel solu yalnızca Türkiye'de değil özellikle Avrupa ve Amerika'da da kendini göstermekteydi: Türkiye'deki durumun farkıysa, eski rejimin yıkılıp özgürlükçü yeni anayasanın biçimlenişinde üniversitelerin önemli bir rol oynamasının, öğrenci ve öğretim elemanlarının kendilerini toplumun itici gücü olarak görmelerini sağlamasında yatıyordu. Bu manzara karşısında “ortanın solu” siyasetini benimseyen, ancak geniş tabanlı bir koalisyona ortak kalmayı seçip radikal politikaları tercih konusunda cesaretli adımlar atamayan CHP, giderek genişleyen söz konusu bu grupların desteğini kazanmakta başarısız olmuştu. Bu durum, başlarda Aybar'ın İşçi Partisi'ne, sonraları da aşırı sol harekete imkânlar sunmuştu. Ancak, Türkiye'deki sosyalist devrimin demokratik yollarla mı yoksa aydınlar-subaylar

koalisyonuyla mı gerçekleşeceği konusunda fikir ayrılığına düşen ve giderek de ülkeyi istikrarsızlaştırarak tetikleyebilecekleri bir halk hareketinden yana tavır alan bu yeni sol akımın gelecek vaat etmediği ve ülkedeki mevcut halk çoğunluğunun düşünce ve ihtiyaçlarıyla gerçek anlamda örtüşemedikleriye ortada olan bir gerçektir.

AP'nin sağ kanattaki durumu da tıpkı CHP gibi tehlikelere açık bir konumdaydı. Seçmen tabanının çiftçiler ve küçük iş adamlarından oluşmasına rağmen parti siyasetinin giderek daha fazla modern sanayi burjuvazisinin ve büyük sermayenin çıkarlarına hizmet etmeye yönelmesi, taraftarlarının birçoğunu küstürmüş, bu kitlenin kurulan yeni İslâmi ve milliyetçi partilerin başlıca hedefi haline gelmesini sağlamıştır. DP mirasının dışında gelişen yeni muhafazakâr sağ ideolojinin en ön plan çıkan partisi, yurda geri dönen Alparslan Türkeş'in önce üyesi, kısa bir süre sonra da başkanı olduğu ve en sonunda da "Dokuz Işık" (Milliyetçilik, ülkücülük, ahlakçılık, toplumculuk, ilimcilik, hürriyetçilik, köylücülük, gelişmecilik ve sanayicilik) başlığı altında hem parti ideolojisinin yeniden şekillendirildiği hem de isminin "Milliyetçi Hareket Partisi" olarak değiştirildiği Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisiydi. Önceleri, laiklikten ödün vermeyen bir merkez partisi imajı çizen Milliyetçi Hareket, parti ideolojisini giderek İslâmi Türk Ulus mirası üzerine oturtmuş ve 70'lerle birlikte, yükselen sol muhaliflerden gelen siyasal şiddetin karşısına çıkarılan militan sağ şiddetin ideolojik ve siyasal kaynağı olmuştur.

AP'den ayrılıp İslâmi referanslara vurgu yaparak küçük sermayenin sözcülüğüne soyunan Erbakan'ın kurduğu Milli Nizam Partisi ve MHP, AP içindeki muhalefetle de hesaba katıldığında, Demirel iktidarını zayıflatan önemli unsurlar olarak ön plana çıkmaktaydılar. Hükümetin 1971 başlarında, yükselen siyasal şiddet karşısında felce uğramışçasına etkisiz kalışı, 12 Mart 1971'de ordunun Başbakan'a, ultimatoma niteliğinde bir muhtıra vermesine neden olmuştu. Muhtıra, anarşiyi sona erdirecek ve reformları "Atatürkçü bir görüşle" uygulayacak güçlü ve inandırıcı bir hükümetin kurulmasını şart koşuyordu. Taleplerin karşılanmaması durumunda ordunun "anayasal görevi"ni yerine getirerek iktidara el koyacağı tehdidinde bulunuluyordu. Aslında bu muhtıra, alt rütbeden subayların kalkışmaya hazırlandıkları bir darbe girişiminin üst düzey subaylarca engellenmesinin bir sonucuydu. Siyaset, muhtıraya ilk başlarda sert tepki gösterdiyse de hem derhal Başbakanlıktan istifa eden Demirel hem de askerlerin yeni kurdukları kabinenin başına CHP'nin sağ kanat mensubu Nihat Erim'in getirileceğini duyan İnönü daha ihtiyatlı davranma yolunu seçtiler. Ayrıca, muhtırayı başlangıçta sevinçle karşılayan sol kesim de kısa zamanda yanlışını anlayacak ve bunun, bütün dikkatini komünizm tehdidi hayaletine yöneltmiş olan bir yüksek komutanlar darbesi olduğunu idrak edeceklerdi. Muhtırayı takip eden Nisan ayında siyasal şiddetin

yeniden başlaması, Erim Hükümetinin emrinde istediği gibi hareket eden ordunun iki yıl süren bir sıkıyönetim ilan etmesine ve sol ya da ilerici liberal eğilimleri olan herkese karşı tam bir insan avı başlatmasına zemin hazırladı. Bu insan avında kullanılan, ücret ve silahları ordu tarafından temin edilen sağcı sivillerden oluşan ve aslında 1959'da Amerikalıların yardımıyla, iktidara yönelik komünist bir müdahaleye karşı kurulan yer altı örgütü "Kontrgerilla", Türk siyasi tarihinde onarılamaz derecede büyük yaralar açan ve varlığı hâlâ tartışma konusu yapılan tarihsel bir gerçek olarak karşımıza ilk defa bu tarihlerde çıkmaya başlamıştır. Muhtıra sonrasında kurulan teknokratlar kabinesi (bunlardan 11'i Aralık 72'de kabineden ayrılınca yerlerini sağ siyasetçiler aldı) meclisin önüne, Anayasanın liberal içeriğini ortadan kaldıracak bir dizi değişiklik teklifi götürdü ve meclisteki sağ partilerin desteğiyle istediğine ulaştı. Anayasanın 11. maddesinde belirtilen temel hak ve özgürlükleri yasayla sınırlama yetkisi hükümete verildi; üniversitelerin, radyo ve televizyonun özerkliği sona erdirildi; basın özgürlüğü ve Anayasa Mahkemesi'nin yetkileri sınırlandırıldı; MGK'nın yetkileri genişletildi; (en önemli gelişme olarak da) 1976'da kapatılıncaya kadar 3000'den fazla insanı yargılayacak olan özel "Devlet Güvenlik Mahkemeleri" kuruldu. Erim, bu köktenci değişimi bir de Cumhurbaşkanının onayıyla meclisin vereceği "ülkeyi kararnamelerle yönetme" yetkisiyle donatmak isteyince, talebi reddedildi ve Nisan 1972'deki istifasını ardından Ferit Melen'e yeni kabineyi kurma yetkisi verildi. Tüm bunlar yaşanırken, Ecevit parti içindeki desteğini artırıp İnönü'nün elinden genel başkanlığı almış; Demirel de mevcut kabine içindeki nüfuzunu yavaş yavaş artırmaya başlamıştı. 1973'teki Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde tüm siyasi partiler cuntacı askerlere dişlerini gösterip askerlerin adayı Genelkurmay Başkanı Faruk Gürler yerine eski senatör ve amiral Fahri Korutürk'ü Cumhurbaşkanı seçtiler. Korutürk de Ekim 1973'teki seçimlere kadar ülkeyi yönetmesi için ekonomist Naim Talu'yu atadı.

1973 seçimleri Ecevit'in zaferiyle sonuçlanmıştı; ancak salt çoğunluğu getirmemişti. Avrupa ve Amerikan nüfuzuna ve büyük sermayeye olan güvensizlikten kaynaklanan bir çıkar birlikteliği olarak Ocak 1974'te ortaya CHP-MSP koalisyon hükümeti çıkmıştı. Kıbrıs bunalımının patlak vermesi ve Kıbrıs'a yapılan askeri müdahaleyle Ecevit'in bu bunalımın üstesinden gelmesi, bu koalisyonun da sonu oldu: Halkın gözünde kazandığı itibarla gireceği bir erken seçimde salt çoğunluğu kazanacağını düşünen Ecevit, büyük bir stratejik hata yaparak derhal istifa etti. Meclisteki diğer partiler erken seçimi önlemek için geniş tabanlı Milliyetçi Cephe koalisyonunu (Demirel'in verdiği bakanlık rüşvetleriyle kuruldu) oluşturdular ve 1977 genel seçimlerine kadar dağılmadan ayakta kalmayı başardılar. 1977 genel seçimleri yine Ecevit'in zaferiyle ve CHP'nin bir serbest seçimde bugüne kadar aldığı en büyük oy oranıyla sonuçlandı:%41,4. Bu sonuçlar da ülkeye istikrar getirmedi: Ecevit,

bağımsızlarla bir koalisyon kurmayı başaramadı; 2. Milliyetçi Cephe koalisyonunun sonu da bu kez daha erken geldi. Ülke, Ecevit'in bağımsızlarla kurduğu koalisyon tarafından Ekim 1979'a kadar, başarısız bir grafikte yönetilecekti. Yumuşak ve uzlaşmacı tavrı yüzünden şiddetin ve ayrılıkçı Kürt hareketin yükselişine engel olamadığı düşünülen Ecevit hükümetine karşı hem ordunun üst kademesinden hem de vahşice bir siyasal saldırı güden Demirel'den gelen yoğun bir baskı söz konusuydu. 1979'un yazında ordunun darbe hazırlıklarına başladığı söylentisi giderek yayılıyordu. Milliyetçi Cephe koalisyonları zamanında yapılan bürokratik temizlik ve ardında gelen yandaş kadrolaşması devlet yönetimini kısmen felce uğrattıyordu (1974-1977 yıllarında polis ve güvenlik güçlerinin Türkeş'in MHP'sine tahsis edilmesi, Bozkurtların her ne yaparlarsa yapsınlar korunmasını, bunun sonucu olarak da siyasal şiddetin hat safhaya ulaşmasını doğurmuştu). Sonunda Ekim 1979 Cumhuriyet Senatosu seçimlerinden kendisine olan desteğin iyice azaldığını gören Ecevit istifa etti ve Demirel, bağımsızlarla birlikte, artık sayısını halkın bile unuttuğu, yeni bir hükümet kurdu. 1973-1980 arasında kurulan bütün koalisyon hükümetleri güçsüz ve etkisizdi; Ecevit ve Demirel arasındaki siyasi uyuşmazlık nedeniyle güçlü bir AP-CHP koalisyonu kurulamaması, aşırı uçtaki küçük partilere ve bağımsızlara ölçsüz nüfuz sağlamış; ülkeyi ve siyasal sistemi felce uğratmıştır. 1980'deki Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde 100 sonunda bile bir adayın seçilememesi bu siyasi tabloyu net bir şekilde gözler önüne sermekteydi. Bu felç durumu, 1970'li yılların iki önemli sorunuyla, siyasal şiddet ve ekonomik bunalımla mücadele etmek için hiçbir hükümetin etkili tedbirler alabilecek ve bu tedbirleri uygulatabilecek güce sahip olmadığını ortaya koymaktaydı.

İkinci cumhuriyet döneminin ekonomi politikalarını, CHP ve AP'nin temsil ettiği iki siyasi bakış açısı belirliyordu: Devletçi geleneğin temsilcisi CHP, devletin ekonomideki rolünü yol gösterici olarak tarif ederken, DP geleneğinin temsilcisi AP ise, devleti özel teşebbüsün hizmetkârı gibi görüyordu. 1960-1980 arasında iktidara gelen çok sayıdaki koalisyon hükümetlerinin hepsinin kalkınma politikaları, sanayileşme yoluyla ithal ikamesini (yabancı şirketin teknik ustalık, bilgi ve gerekli lisansları sağladığı, buna karşılık Türk ortağın bir kısım sermayeyi, işgücünü, dağıtım sistemini ve nüfuz ilişkilerini sağladığı üretim sistemi) amaçlıyordu. Bunun yanında sanayi sektöründen KİT'lerin rolü hâlâ çok yüksekti; verimlilik ve kârlılıklarıysa bir o kadar düşüktü. Halkın 1950'lerde artan refahı, köyden kente ve yurt dışına emek göçü olgusu ve dış dünyaya, özellikle de Amerikan yaşam tarzıyla kurulan yakın ilişki, toplumda daha maddeci bir yaşam görüşünün hakim olmasını doğurdu (otomobil, buzdolabı, elektrikli süpürgeye sahip olmak ailenin itibarını artırıyor) bu durum da mamul gıda, dokuma ve demir çeliğin dışında kalan hemen hemen tüm sanayi mallarında giderek

artan bir ithalat bağımlılığını ortaya çıkardı. Yeni sanayilerin üretimde aşırı şekilde yabancı yedek parça ve malzeme ithalatına ve bunların bedelini ödemek için yine dış kaynaklı rezerve bağımlı olmaları, ihracata yönelik olmayan bir ekonomiden beklenileceği gibi, dış ticaret ve dış ödemeler dengesinde sürekli bir açık doğurmakta, bu da her an bunalıma açık, istikrarsız bir ekonomi demektir. 1979'da %90'a ulaşan enflasyon, giderek artan enerji fiyatları (bunu sonucu doğan enerji kıtlığı) ve geçmişteki yanlış politikaların ağır faturası ülkeyi dış borçlanmaya IMF'in reform programını eksiksiz uygulamaya itmişti; bu iş için de geleceğin Başbakanı, Başbakanlık Müsteşarı Turgut Özal görevlendirilmiş, sonuçsa bir hüsrana olmuştur.

İkinci cumhuriyetin sonunu getiren ve Türk siyasal tarihinin üçüncü askeri müdahalesi olarak tarihe geçen 12 Eylül 1980 darbesini hazırlayan nedenler: ekonomik bunalım, kördüğüm olmuş siyasal sistem, artan siyasal şiddet ve asayiş olayları, ayrılıkçı Kürt hareketinin güç kazanması ve tabii ki İslâmi köktencilik tehlikesiydi. 1979 yazında başlayan hazırlıklar, Ocak 1980'de bir muhtırayı, devam eden kaotik siyasal sürecin ardından da Eylül'de darbeyi getirmişti.

İkinci cumhuriyetin dış ilişkilerine kısaca değinecek olursak, dış politikayı hâlâ İkinci Dünya Savaşı sonrasında konulmuş ilkeler – ABD'yle olan sıkı bağların korunması ve Avrupa demokrasilerine yöneliş – belirlemekteydi. Ardı ardına gelen koalisyon hükümetlerinin temel siyasetleri, müttefiklerinin ekonomik, siyasi ve askeri desteğini sağlama almaya ve onların gözünde Türkiye'nin stratejik değerini artırmaya yönelikti. Bir yanda da Avrupa'yla (özellikle Ecevit'in yönlendirmesiyle), Sovyetler Birliği'yle ve bir ölçüde de İslâm dünyasıyla (özellikle Erbakan'ın yönlendirmesiyle) bağların geliştirilmesi yoluyla Amerika'ya olan bağımlılığın azaltılmasına çalışıldı. Bu dış ilişkiler siyaseti, 1962 Küba füze krizi, 1974 afyon üretimi krizi (Amerika topraklarındaki uyuşturucunun temel kaynağının Türkiye'de üretilen afyon olduğunu biliyor ve bu duruma siyasal baskıyla son vermeye çalışıyordu, ancak Ecevit, daha önceki hükümetlerin Amerika'nın talebi üzerine yürürlüğe koyduğu afyon ekimi yasağını kaldırması, Kıbrıs bunalımıyla da birleşince, 1974'te iki ülke arasında ciddi bir kriz yaşanmıştı), Türk askerinin askeri müdahalesiyle sonuçlanan Kıbrıs bunalımı, Asala teröründen kaynaklanan Ermeni ilişkilerindeki kriz ve temel insan hakları ihlallerine yönelik anlaşmazlıklar yüzünden zaman zaman kesintilere uğradı.

ÜÇÜNCÜ CUMHURİYET: 1980'den Günümüze

Siyaset 1980-1989

12 Eylül darbesi, mevcut siyasal sistemin tamamen tasviyesini getirmiş; tüm yetkiyi, iktidarı sivillere bırakmadan önce siyasal sistemde köklü değişiklikler (27 Mayıs icracılarının imzasını taşıyan her şeyin ivedilikle feshedilmesi) yapmak isteyen, başkanlığını 14 Eylül'de resmen devlet başkanı ilan edilen Genelkurmay Başkanı Orgeneral Kenan Evren'in yaptığı Milli Güvenlik Konseyi'nin eline bırakmıştı. Darbeden bir hafta sonra, emekli amiral Bülent Ulusu'nun yönetiminde 27 üyeli (üyelerin hepsi emekli bürokrat ya da askerdi; faal hiçbir siyasetçi yoktu), görevi sadece MGK'ya tavsiyelerde bulunmak ve alınan kararları icra etmek olan, kukla bir kabine atandı. MGK yalnızca bakanlar kurulu aracılığıyla değil, kendilerine sıkıyönetim yasası gereği çok geniş yetkiler verilmiş bölgesel ve yerel komutanlar vasıtasıyla da denetimi elinde tutuyordu. Bu kişilerin başına getirildiği eğitim, basın, ticaret odası ve sendikalar benzeri tüm kurum ve kuruluşların faaliyetleri sıkı bir denetime tabii tutuluyor; entelektüel yaşamın ve basının merkezi konumunda olan İstanbul'da gazeteler sürekli kapatılıyor, gazeteciler ve yazı işleri müdürleri bir bir tutuklanıyordu. MGK'nın gelecek planlarında eski siyasetçilere ve siyasal partilere yer olmadığı, Haziran 1981'de siyasal konuların alenen tartışılmasının yasaklanması, 1982'deki bir MGK kararı ile eski siyasetçilerin geçmişi, bugünü ve geleceği tartışmalarının yasaklanması ve kapatılan tüm siyasi partilerin mal varlıklarına el koyulmasıyla yetinilmeyip geçmişin kendisini de yok etmek adına parti arşivlerinin yok edilmesiyle açık bir şekilde ortaya konuluyordu.

Darbe hazırlıklarına bir yıl öncesinden hazırlıklı olan askeri cuntanın elinde, önceden hazırlanmış kabarık bir şüpheliler listesi vardı. Tüm ülkeyi hızlı bir tutuklama dalgası sardı (1982'de hapishanelerde, 30 bini yargılanmayı bekleyen, 80 bin tutuklu mevcuttu). Eylül 1980 öncesinde doğrudan veya dolaylı biçimde solcu (ya da kimi durumlarda İslâmcı) görüşleriyle bilinen, sıradan ya da saygın farkı gözetmeksizin herkes soruşturmaya tabi tutuluyor ya tutuklanıyor ya da işini kaybediyordu. Bütün dekan ve rektörleri atama yetkisiyle donatılmış YÖK'ün kurulmasıyla özerkliğini tamamen yitiren üniversitelerdeki öğretim üyeleri, bu kovuşturmalardan ve işten çıkartmalardan en çok etkilenen kesimdi. Gerek tutuklamaların hemen sonrasındaki sorgulamalar sırasında gerekse de hapishanelerde işkence çok yaygındı ve 90 günlük gözaltı süresi de dâhil olmak üzere, bu işkencelere Uluslar arası Af Örgütü tarafından sürekli dikkat çekilmekteydi. Tamamı askeri mahkemelerde, sıkıyönetim altında yapılan yargılamalar sonucunda, 20 kişi haksız ve hukuksuz bir şekilde idam cezasına, on binlerce insan da çeşitli oranlarda hapis cezalarına çarptırıldılar.

Ülkeyi saran sıkıyönetim ve tutuklama dalgalarının gölgesinde MBK, siyasal yaşamın yeniden inşası ve yeni bir anayasanın hazırlanması konularında 27 Mayıs cuntasının attığı adımları aynen takip etti. 160 üyeli (üyelerin tamamının hem adaylık ve hem de atanma süreçleri MBK kontrolünde gerçekleşmişti) bir Danışma Meclisi'nin görevlendirdiği ve başkanlığını Prof. Orhan Aldıkaçtı'nın yaptığı 15 üyeli bir Anayasa Komisyonu tarafından ilk anayasa taslağı 17 Temmuz 1982'de hazırlandı. Anayasa metni, birçok bakımdan, 61 anayasasının getirdiği gelişmelerin tersine çevrilmesinden ibaretti: İktidar yürütmenin elinde toplanmış, MGK'nın yetkileri artırılmış, basın, sendika ve kişi hak ve özgürlükleri sınırlandırılmış, temel hak ve özgürlüklereyse anayasada yer verilmiş, ancak aynı zamanda sayısız gerekçeyle de sınırlandırmalar getirilmiştir. 7 Kasım 1982'deki halkoylaması (oylama sonucunda Kenan Evren'in Cumhurbaşkanlığı da resmiyet kazanacağı için birtakım sıkı tedbirleri almayı da ihmal etmemişlerdi) cuntanın "tam" bir zaferiyle sonuçlanmış; Güneydoğu'daki Kürt bölgesindeki "hayır" oylarını saymazsak, halkın %91,4'ü anayasaya "Evet" demek zorunda bırakılmıştı.

Anayasa oylamasından zaferle çıkan generaller hemen, siyaseti yeniden yapılandırma programının ikinci aşamasına giriştiler. Yeni bir siyasi partiler yasası çıkartıldı: Yeni kurulacak partilere MBK onayı şart koşuluyor, kadın ya da gençlik kolları kurmaları, sendikalarla ilişkilerini geliştirmeleri ve köylerde şube açmaları tümünden yasaklanarak, toplumda kök salmaları olanaksızlaştırılıyordu. Eylül 1980'den önce faal olan tüm siyasetçilerin on yıl süreyle siyasetten men edilmesi, siyaset sahnesine yeni partilerin ve yeni isimlerin çıkacağına habercisiydi. Kurulan 15 partiden, hiç de şaşırtıcı olmayan bir sonuçla, 12'sine MBK onayı verilmedi ve cuntanın standartlarına uyan yalnızca üç partiyle (Özal'ın ANAP'ı, generallerin partisi Milliyetçi Demokrasi Partisi ve gelenekçi Kemalistlerin partisi Halkçı Parti) 6 Kasım 1983 seçimlerine gidildi. Seçim sonuçları bir kez daha askerleri hüsrana uğratmış, halkı ise hiç de şaşırtmamıştı: ANAP %45'in üstündeki oy oranıyla salt çoğunluğu elde etmişti (bunun nedeni; küçük partilerin 80 öncesindeki ölçüsüz ağırlığını sistemin yıkılışının nedenlerinden biri olarak gören cuntanın düzenlediği yeni seçim sisteminin büyük partilerin lehine olmasıydı). ANAP'ın bu başarısında, ordunun kısıtlayıcı uygulamaları sonucunda aktif siyasetten çekilen AP, MSP ve MHP gibi partilerin seçmen kitlesinin desteğinin büyük payı vardı. Ayrıca, farklı ideolojik akımların ve çıkar gruplarının garip bir koalisyonu olan böyle bir partinin bir arada kalmasındaki en büyük pay, Turgut Özal'ın şahsiyetindeydi. Yöneticilik kariyeri boyunca hem liberal kesimle hem de büyük sermaye çevreleriyle iyi ilişkiler içerisinde olmuş; öte yandan kardeşi Korkut Özal'ın MSP'nin önde gelen bir üyesi olması ve Nakşibendi tarikatıyla olan bağlantıları sayesinde

muhafazakâr kesimce de benimsenmeyi başarmıştı. Hepsinden de önemlisi, o da tıpkı Demirel gibi halkın kendisiyle özdeşleşebileceği türden bir siyasetçiydi. Böyle bir siyasi kimliğin “orta direk” olarak tarif ettiği toplumsal çoğunlukça benimsenmesi olsa olsa sadece cuntacıları şaşırtmış olabilirdi.

Her ne kadar başlarda, biraz da zorunlu olarak, cuntayla işbirliği içinde görünse de, Özal sivil siyasetin ülkede yeniden egemen olması için yavaşta olsa adımlar atmaya kararlıydı. İlk adımı da 1984’deki yerel seçimlerde attı: meclisteki ANAP çoğunluğunun oylarıyla, önceki yıl yasaklanmış olan partilerden bazılarının yerel seçimlere katılmasına izin verildi. Yerel seçimlerin ardından, eski siyasal liderlerin siyasi yasağa ve henüz bu yasağı kaldırmaya niyetlenecek gibi gözükmeyen Özal’a yönelik yoğun eleştirileri, 6 Eylül 1987’de, siyasi yasakları kaldırmayı öngören bir halkoylamasını getirdi. Özal, eski liderlerin dönüşünü engellemek için etkin şekilde propaganda yaparak mücadele etse de kıl payı farkla oylamayı kaybetmişti. Yasaklı liderlerin siyaset sahnesine geri dönüşleri beraberinde erken genel seçimleri de getirmişti. Bu kararı alırken Özal’ın niyeti açıktı: 1982 Anayasa’nın referandumunda oy kullanmayıp beş yıl yasaklı duruma düşen 2 milyon seçmen (ki bunlar muhtemelen CHP ve AP’nin tabanından gelen seçmenlerdi) oy haklarını geri kazanmadan, en kısa sürede bir erken genel seçime gidip büyük bir zafer kazanmayı planlıyordu. Ancak, sonuç hiç de beklediği gibi olmadı; SHP ve DYP oy oranlarını artırarak yerlerini sağlamlaştırmışken, ANAP kan kaybetmeye devam ediyordu. Özal’ın, kendilerine hayran olduğu çağdaşları Reagan ve Thatcher gibi herkese açık sınırsız kapitalist yarışa inanıyordu. Bu, kontrolsüz liberal girişimcilik anlayışı, yönetimi saran hısm, akraba kayırcılığı, yolsuzluk (bu yolsuzluklar daha çok, Özal’ın yurt dışında çağırdığı, eğitimlerini Amerika ve Almanya’da işletmecilik üzere yapmış olan ve iş bitiricilikleriyle ünlü kişilerin çevresinde yoğunlaşmaktaydı) ve yüksek enflasyonla da birleşince ANAP’a olan destek giderek azalmıştı. 1989 yerel seçim sonuçları ANAP’ın kötü gidişatını doğrular nitelikteydi; parti, SHP ve DYP’nin ardından üçüncü sıraya gerilemişti. Bu seçim mağlubiyeti ANAP içindeki muhalefeti de harekete geçirdi. Özal Kasım 1989’da, muhalefetin meclisteki Cumhurbaşkanlığı seçimlerini boykot etmesine rağmen, meclisteki ANAP çoğunluğunun oylarıyla Türkiye Cumhuriyeti’nin sekizinci Cumhurbaşkanı olarak seçilmesine rağmen, parti yönetimin iplerini bırakmaya bir türlü yanaşmıyordu; bunu için de kendisinden sonra partiyi, kontrol edebileceği pasif bir isme, Yıldırım Akbulut’a bırakmıştı. Parti içinde iki muhalefet odağı vardı; köktenci hiziple aşırı milliyetçi hizipin işbirliğinde kurulan Kutsal İttifak kanadı (liderleri Devlet Bakanı Keçeciler’di) ve liberal kanat (liderleri eski Dışişleri Bakanı Mesut Yılmaz’dı)... Kutsal İttifak parti merkez karar ve yönetim kuruluna hakim olsa da parti

liderliği için verilen mücadeleyi 17 Haziran 1991’de (perde arkasından Cumhurbaşkanının da desteklediği) liberal Mesut Yılmaz kazandı. 1989-1991 yılları, aynı zamanda ANAP’ın muhafazakâr kitleden yavaş yavaş uzaklaşp daha liberal çizgide bir siyaset izlemeye başladığı bir dönem olmuştı: Bunun başlıca sebebi, Sovyet bloğunun parçalanmasıyla artık bir tehdit olmaktan uzaklaşan solun yerini, Arap dünyasında ve Türki Cumhuriyetlerde giderek yükselen İslâmi hareketlerin, artık Türkiye’deki laik düzeni tehdit eder duruma gelmesiydi.

Din, Siyaset ve Devlet

Darbe sonrası dönemin en büyük siyasal kimliği olan Turgut Özal’ın ve beraberindeki kurmaylarının düşüncelerini etkileyen ideoloji, liberalizmi dışarıda tutacak olursak, 1970’te, iş dünyasında, üniversitede ve siyasette etkili olan isimler tarafından kurulan “Aydın Ocağı”nın savunduğu “Türk-İslâm Sentezi”ydi. 1983’ten itibaren ANAP için rehber ilke haline gelen bu sentez, partinin liberal eğilimiyle de birleşerek, Batı’ya yetişmek (Özal’ın tabiriyle “çağ atlamak”) için teknolojik yenilik yapamaya olan güçlü bir inancı da doğurdu. Solcu entelektüellerin Türkiye’deki toplumsal, siyasal ve kültürel tartışmalar üzerindeki tekeline kırmak amacını taşıyan Aydınlar Ocağı girişimi, Özal’la birlikte, hem MSP’yi hem MHP’yi hem de (Türk subaylarının laik, Kemalist geleneğine rağmen) Kenan Evreni etkilemeyi başarmıştı; bunun bir diğer anlamı da, söz konusu geniş tabanlı koalisyonun ülke için tek tehdidin sosyalist ve komünist ideolojiler olduğu konusunda hemfikir olmaları demekti. Evren ve Özal hükümetlerinin İslâmi hareketleri kucaklayarak onları meşru kılmaları, gerek Kemalist çevrelerde gerek sosyalist eğilimli basında gerekse de Alevi toplumunda giderek artan bir kaygıyla izleniyor; yeri geldiğinde de bu kaygılar yüksek sesle dile getiriliyordu. 1980 sonlarında bu kaygının vücut bulduğu tartışma konusu, kamu kuruluşlarında ve özellikle de üniversitelerde türban takma yasağıydı. Çoğu kız, İslâmcı öğrencilerin yürüttüğu kampanyalar sonrasında, ANAP içerisindeki Kutsal İttifak’ın meclisten türban yasağını kaldıran bir yasayı geçirmeleri, beraberinde Evren’in kişisel müdahalesini getirdi ve yasa Anayasa Mahkemesi’ne havale edildi. Sonuç, söz konusu yasanın Anayasa aykırı olarak ilan edilmesine rağmen, Aralık 1989’da çıkartılan ve türban yasağının kaldırılıp takılıp takılmama konusundaki izni üniversite rektörlerinin inisiyatifine bırakan bir kararname çıkarılması olmuştı. Bu tartışmalar ardında çok büyük bir gerginlik ve hınç bıraktı; 1990’da ikisi de SHP üyesi olan iki seçkin laik Prof. Muammer Aksoy ve Bahriye Üçok’la 2000’e doğru dergisi yazarları ve yetkin bir din eğitimi almış olan Turan Dursun köktendinciler tarafından katledildi. 1990’ların başlarında laikler ve İslâmcılar arasındaki kutuplaşma artarak

devam etti. İslâmcı kanatta ön plana çıkan örgütlenmeler; Erbakan'ın Refah Partisi, örgütlenme ağını bilhassa kurduğu eğitim kurumları üzerinden oluşturan Gülen Cemaati ve aşırı uçlarda gezinen ve hiçbir zaman geniş kitlelerce benimsenmemiş olan üç örgütlenme: Almanya'daki bir yapılanma olan "Kara ses" Cemalettin Kaplan, İBDA ve Hizbullah... Artan bu gerginlik ortamında, köktendincilerin İran ve Suudi Arabistan'la olan bağlantılarını ayrıntısıyla ortaya koymuş olan gazeteci Uğur Mumcu'nun bombalı bir suikastla öldürülmesi, Sivas'taki Pir Sultan Abdal Festivaline katılmış olan aydınlar grubunun kaldığı otelin galeyana getirilmiş İslâmcı bir grup tarafından ateşe verilip 37 kişinin diri diri yakılması bardağı taşıran son damlalar oldu; büyük bir öfkeyle sokağa dökülen ve yaşam tarzlarının büyük bir tehdit altında olduğunu düşünen laik kitlelerin asıl öfkesi, ardı ardına gelen bu cinayetlerin faillerinin bulunması konusunda hem polisin hem savcılarının hem de hükümetin gönülsüz oluşlarıydı.

Siyaset 1989-2002

1989'la birlikte Türk siyasetinde tedrici liberalleşme olarak da tarif edebileceğimiz bir dizi düzenleme hayat geçirildi: işkencelerin ağırlaştırıldığı bir dönemde, 1989'da gözaltı süresi 15 günden 24 saate indirildi; 1991'de meclis üye sayısını artıran, cumhurbaşkanının doğrudan seçilmesini öngören, oy kullanma yaşını 18'e indiren anayasa değişiklikleri yapıldı; Kürtçenin özel yaşamda kullanımına izin verildi; ceza yasasındaki, sınıf ve dine dayalı siyaseti yasaklayan 141, 142 ve 163. maddeler kaldırıldı (ama anayasadaki varlıklarını devam ettirdiler), DİSK üzerindeki yasak kaldırıldı. Tüm bu iyileştirme adımlarını gölge de bırakan bir de terörle mücadele yasası meclisten geçirildi; bu yasanın 8. maddesi, sözlü ya da yazılı ifadeleri de terör eylemi saydığı için, sayısız sendikacı, hukukçu, insan hakları savunucusu, gazeteci ve yazar bu maddeye dayanılarak kovuşturmalara uğradı, hapis cezaları aldı.

1991'de yapılan erken genel seçimden, birinci parti DYP ile üçüncü parti SHP'nin koalisyon hükümeti çıktı. Seçim öncesinde Cumhurbaşkanı Özal'ı koltuğundan indirmeye kararlı gözüken koalisyonun iki ortağı da bu düşüncelerinden vazgeçip bütün dikkatlerini cuntanın siyasal ve toplumsal yaşamda bıraktığı izleri liberal bir anayasa değişikliğiyle silmeye yönelttiler. Yeni hükümetin programı, daha fazla akademik özgürlük, basın özgürlüğü, demokratikleşme ve insan haklarına saygı vaat ediyordu. İlk adım olarak da adı en fazla kötüye çıkmış siyasi cezaevi olan Eskişehir hapishanesi kapatıldı. Ancak takip eden süreçte, DYP'nin sağcı kanadının inatçı muhalefeti yüzünden liberalleşme paketinin diğer unsurlarının hayata geçirilmesi tavsadı ve meclisteki muhalefetin parti içi muhalefetle birleşerek mecliste paketin aleyhine oy kullanmalarını engellemek için bu konu belirsiz bir süreliğine gündemden kaldırıldı (liberalleşme karşıtlarının öne sürdükleri nedenler: devrimci

solun gerçekleştirdiği cinayetler – nedense varlığı hâlâ devam eden kontrgerillanın yargısız infazları ve köktendinci cinayetler bu kesimin gündeminde yer bile işgal etmiyordu – tırmanan Kürt ayaklanması, durgun ekonomi ve yüksek enflasyondur). DYP’deki parti içi muhalefetin varlığı yetmezmiş gibi, hükümet bir de Cumhurbaşkanı Özal’ın bakanlar kuruluna yönelik müdahale ve engellemeleriyle uğraşmak zorundaydı.

Ülkenin bu gündemini tamamen değiştiren olaysa, Özal’ın 17 Nisan 1993’teki ani ölümü olmuştu. Son yıllarda popülaritesini yitirmiş olmasına, skandalların adamı olarak anılır olmasına ve iki yıllık Cumhurbaşkanlığı süresince uzlaşmaz tavırlar sergilemesine rağmen, Türk halkının gözünde, modernleşme hamlelerinin mimarı, sevimli ve samimi bir lider olan Özal’ın ölümü ülkede genel bir yas havası yaratmayı başarmıştı. Özal’ın ardından 9.Cumhurbaşkanı olarak DYP liderliğine veda eden Demirel’in yerini, beklenildiği gibi akil adam Cindoruk değil, siyasetin genç yüzü ve Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk kadın Başbakanı olan Tansu Çiller aldı. Siyasete Demirel’in teşvikiyle ve himayesinde giren Çillerin siyaset anlayış, daha çok Özal’inkine yakındı: Hem serbest piyasaya düşüncesine körü körüne inanmış, aşırı Amerikancı bir siyasi vizyona sahipti hem de attığı bütün adımlar teatral, maceracı ve halkın dikkatini çekmeye yönelik girişimlerdi. DYP’deki bu değişimi SHP’deki İnönü-Karayalçın değişikliği takip etti ve hem Yılmaz’ın hem Çiller’in hem de Karayalçın’ın genç siyasetçiler oluşu, ülke gündeminde siyasette gençleşme ve kuşaklar arası bir devir teslim havası yarattı. Ancak hem sol muhalefetten SHP’ye gelen eleştiriler hem de iş çevreleri ve ordudan DYP’ye gelen ANAP-DYP koalisyonuna (bu birleşme, birbirlerinden hiç de hazzetmeyen Çiller ve Yılmaz’ın genel başkanlıkları boyunca hiç de mümkün gözükmezken, şartları onları 1995 genel seçimlerinden sonra buna zorlayacaktı) yönelik baskılar mevcut hükümetin, Türk siyasi tarihindeki tüm diğer koalisyonlar gibi her an dağılma tehlikesiyle karşı karşıya olduğunun birer göstergesiydiler.

İktidardaki koalisyon ortaklarının ekonomiye ve ülkeye istikrar getirmeyen politikalarının yarattığı güvensizlik ortamı 1994 yerel seçimlerinden İslâmcı kanadın önde gelen partisi Refah Partisi’ne yaramış gözüküyordu: Seçimlere tek başına giren Refah, İslâmcı oyları bir önceki genel seçim sonuçlarına göre iki kat artırmış ve 15 büyük kentin 6’sının (bunlar arasında İstanbul ve Ankara da vardı) belediye başkanlıklarını almıştı. Bu başarının altında parti tabanındaki mükemmel örgütlenme modeli yatmaktaydı. Parti artık küçük işletme sahiplerinin değil, kentsel bölgelerdeki en fakir kesimin sözcüsü haline gelmişti. Bu realite, iki büyük kentin İslâmcı köklerden gelen belediye başkanlarınca yönetilecek olmasıyla da birleşince, Refah Partisi’ne bir sonraki genel seçimde birinciliği, 2002’de de yine bu tabandan gelen AKP’ye tek parti iktidarını getirecekti.

Yerel seçimler sonrasında hükümetin önündeki en büyük sorun, meclisten geçirmeyi planladığı özelleştirme yasası ve daha önceden ertelediği anayasa değişikliği paketi idi. Birincisi (daha önceki başarısız birkaç girişimden sonra) Kasım 1994'te, meclis üyelerinin üçte biri televizyonda GS-Barselona maçını izlerken, meclisten geçirilirken, ikincisi ise siyasi ödünlerle dolu bir uzlaşma sürecinin ardından ancak 23 Temmuz 1995'te geçirilebildi. Anayasanın başlangıç metnine ilaveten (bu metinden 1980 askeri darbesini öven kısım çıkartılmıştı) 14 maddesinin de değişimini kapsayan bu anayasa değişikliğiyle; dernek ve sendikalara siyasete katılma hakkı veriyor, devlet memurlarının sendikalara katılmalarına, partilerin gençlik ve kadın kolları kurmalarına izin veriliyor; oy verme yaşı da 21'den 18'e düşürülüyordu. Bu değişikliklere, terörle mücadele yasasının 8. maddesinin de yürürlükten kaldırılmasının eklenmesi planlanıyordu ancak, ordunun kararı uygunsuz bulunduğunu açıklamasının hemen ardından madde olduğu gibi bırakıldı. Yerel seçim sonrasında SHP ve CHP'nin birleşmesi koalisyon içerisindeki tansiyonu artırdı. Sendikaların yüksek enflasyon karşısında ücretlerin de aynı oranda iyileştirilmesini istemesine karşılık, Çillerin kemer sıkma politikasına uygun olarak enflasyon oranının çok altında bir zam önerisiyle sendikaların karşısına çıkması, sosyal demokrat bir parti olarak CHP'nin, doğal tabanı olan emekçi kesimin saffında yer almasına ve koalisyonun ekim başlarında parçalanmasına neden oldu.

24 Aralık 1995 genel seçim sonuçları, birçok Avrupa ülkesinde öteden beri çok etkili olan “yüzergezer oy” gerçeğinin önemini bir kez daha vurgulayarak, Mart 1994'te su yüzüne çıkan genel seçmen eğilimlerinin tıpa tıp bir yansıması ortaya koymuştu: Refah Partisi %21,4 ile seçimden birinci parti olarak çıkmıştı; bu Türkiye'nin modern tarihinde bir dönüm noktasıydı. Bu sonuçlar, gerçekte iki tarafta da birleşmeden yana değilken, zorunlu bir ANAP-DYP koalisyonunu getirdi; siyasal İslâm'ın bu yükselişi hem orduyu, hem iş çevrelerini hem de laik kesimi korkuttuğundan, Çiller ve Yılmaz üzerindeki baskı hiç olmadığı kadar artmıştı. Ancak yine de Çiller ve Yılmaz arasındaki çekişme galip geldi ve koalisyon hükümeti, ANAP'ın (yani Mesut Yılmaz'ın) Refah Partisi'nin Çillerin yolsuzluklarına dair istediği parlamento soruşturmasına destek vereceğini açıklamasının ardından dağıldı. Artık ülkedeki tüm çevreler için önemli olan tek konu istikrardır; bu da ancak seçimlerden birinci parti olarak çıkan Refah Partisi'nin dâhil olduğu bir hükümetle mümkündü. Erbakan, koalisyon ortağını uzaklarda aramadı ve kabine kurmak için, yolsuzluk soruşturması talebinin geri çekilmesi ve bir daha bu konunun gündeme gelmemesi konusunda el sıkıştığı Çiller'le anlaştı. 28 Haziran'da Erbakan Başbakanlığında kurulan yeni hükümet, İslâmcı kesim dışındaki tüm çevrelerin tedirginliğe kapılmasına (kitle basını şiddetle ve sürekli bir saldırı politikası güdüyordu), ancak yine de bir bekle ve gör tavrını

benimsemelerine neden oldu; yalnızca ordu, rahatsızlığını “güvenilmez” bulduğu subayları ordudan atarak gösterdi.

RP-DYP koalisyonu her şeye rağmen istikrarlı bir gidişat sergilerken, hem Erbakan’ın hem de partisinin görünüşte pek de fazla sorgulanmaması, partiyi yanıltıcı bir güvenlik duygusuna sevk etti. Parti liderlerinden daha çok, bazı köktenci milletvekillerinin ve yine bu kesimin yönlendirdiği belediye başkanlarının kasıtlı olarak toplumda (özellikle de laik kesimde) infial yaratacak girişimler de bulunup beyanatlar vermeleri, 1997 başlarında hükümetle (özellikle RP kanadıyla) ordu arasındaki ilişkilerin giderek bozulmasına neden oldu. Ordu devlete yönelik köktendinci tehditlere ilişkin delil toplaması için Deniz Kuvvetleri Komutanlığı bünyesinde bir “Batı Çalışma Grubu” kurduğunu duyurdu. Ardından 28 Şubat’ta Türk siyasi tarihinde ilk “post-modern darbe” olarak adlandırılacak olay gerçekleşti:- Ordu, bakanlar kuruluna, İslâmcı örgütlenmenin ekonomi, eğitim ve devlet aygıtı içindeki etkisini frenlemeyi amaçlayan, uzun bir talepler (resmi olarak “tavsiyeler”) listesi sundu. En çarpıcı istek, siyasal İslâm’ın genç kuşaklarla buluştuğu imam hatip okullarının orta kısımlarının kapatılmasını ön gören ve devlet okullarında sekiz yıllık ilköğretim eğitimi zorunlu kılan yasal düzenlemenin ivedilikle hayata geçirilmesiydi. Hükümet, ordunun taleplerini 13 Mart’ta resmi olarak onayladı, ama daha fazlasını yapmadı. Altı hafta sonra ordunu sabrı taşı ve MGK’nın dokuz saatlik bir toplantısında ordunun üst komutası isteklerini, bu kez bir ultimatoom şeklinde yeniden masaya getirdi. Bu, orduyla RP arasında süren gerilimin açık bir savaşa dönüşmesi anlamına geliyordu. Ordu, bu savaşa toplumun değişik kesimlerini de dâhil ederek, hükümete karşı geniş bir cephe oluşturmaya gayret ediyordu: İslâmcı eğilimlerinden dolayı 161 subay ordudan atıldı; sendikalar ve işveren federasyonları “laiklik cephesi” adı altında bir araya geldiler; Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı Vural Savaş, “yasadışı bazı eylemlerin odağı olmaya başladığı” gerekçesiyle RP’nin kapatılmasına ilişkin bir dava sürecini başlattı; ordu, gazetecilere ve yargı üyelerine köktenci tehdide dair brifingler vermeye başladı. Uygulanan bu baskılar, DYP’den çok sayıda istifayı da beraberinde getirdi ve bu gidişatın artık durdurulamayacağı anlaşıncı 18 Haziran 1997’de Erbakan istifasını verdi. İstifa sonrasında beklenilenin aksine hükümet kurma görevi Mesut Yılmaz’a verildi. Yeni hükümet ANAP, DSP ve Cindoruk’un partisi DTP’nin koalisyon ortaklığında kuruldu.

Yeni hükümet, talepler ordudan geldiği için, gönülsüzce de olsa ordunun istediği reformları gerçekleştirmek için adımlar atmak zorunda kaldı. Bu arada İslâmcı kesime yönelik baskılar da devam etti: RP Ocak 1998’de kapatıldı; Erbakan’a önce beş yıl, sonra da ömür boyu siyaset yasağı getirildi; Başta İstanbul Belediye Başkanı Erdoğan olmak üzere birkaç RP belediye başkanına ve MÜSİAD’a yönelik davalar açıldı. Bu arada İslâmcılar Fazilet Partisi

çatısı altında yeniden örgütlendiler ve 140 sandalyeyle meclisteki en büyük çoğunluğu oluşturdular. Ülkenin gündemini meşgul eden siyasal gelişmelerin dışında en büyük sorun, Cumhuriyet tarihinin en büyük enflasyon rakamlarına ulaşılmasıydı. Buna bir de Rusya'daki mali kriz eklenince, hükümet çözüm için özelleştirmeye başvurdu ve bu özelleştirmelerden bir tanesi Yılmaz'ın da içinde bulunduğu bir yolsuzluk skandalına dönüşünce, hükümetin sonu da gelmiş oldu. 25 Kasım'da istifa eden Yılmaz'ın yerini Nisan 1999 seçimlerine kadar Ecevit aldı. Kısa süre bu Başbakanlığı sırasında, PKK lideri Abdullah Öcalan'ın yakalanıp Türkiye getirilmesi, Ecevit'e büyük bir prestij kazandırdı ve 1999 genel seçimlerinden DSP birinci parti olarak çıkmayı başardı. Türkeş'in ölümünün ardından Bahçeli liderliğindeki MHP'nin oylarını ikiye katlamasıysa herkesi şaşırtmıştı (99 seçimleri, Türkiye'deki yüzergezer oy gerçeğini bir kez en güçlü şekilde daha ortaya koymuştu). Her ikisi de milliyetçi ve güçlü bir devlete inanan DSP ve MHP'ye ANAP'ın da katılmasıyla kurulan yeni hükümet kendisini sadece Türkiye ekonomisini kurtarmaya vakfetti. Derhal IMF'yle bir niyet mektubu imzalandı ve ekonomi için elzem olan borç parayı sağlamış oldu; borcun karşılığında sıkı bir mali politika uygulanması ve özelleştirme yapılması şart koşuluyordu (Tarih sosyal demokrasinin Türkiye'deki simge isimlerinden Ecevit'i de kapitalizm önünde bir kez daha dize getirmişti). Bu zorlu dönemde, hiç beklenemedik bir şekilde, Türk sanayisinin göbeği Marmara Bölgesi'ni vuran büyük ve yıkıcı bir deprem, toplumu büyük bir acıya boğarken, hükümeti de daha zor bir duruma düşürmüştü. Ülke depreme topyekun hazırlıksız yakalanmıştı.

Hükümet, ekonominin rayına sokulmasıyla ve depremin yol açtığı 25 milyar dolarlık maddi kayıpla meşgulken, Kemalist restorasyon da bir yandan devam ediyordu. Fazilet Partisi, RP'nin devamı olmak suçundan Haziran 2001'de kapatıldı. Bundan sonra, İslâmcı kesim içersindeki yenilikçi kanat (Abdullah Gül ve Recep Tayyip Erdoğan liderliğinde), geniş bir merkez sağ parti kurmak amacıyla ayrılıp 14 Ağustos 2001'de Adalet ve Kalkınma Partisi'ni kurdular; muhafazakâr kanatsa Saadet Partisi adı altında yoluna devam etti. Demirel'in görev süresinin 2000 yılında dolmasıyla, hükümeti bir de Cumhurbaşkanlığı krizi vurdu. Ecevit eski rakibi Demirel'i tekrar o koltukta görmek isterken, koalisyonun ihtiraslı ortağı Yılmaz buna yanaşmıyordu. Mayıs 2000'de bir başka isim üzerinde uzlaşıldı ve Anayasa Mahkemesi başkanı Ahmet Necdet Sezer onuncu Cumhurbaşkanı olarak seçildi; bu seçim, hukukun üstünlüğünün her şartta, siyasal hesaplaşmaların ve devlet çıkarlarının üstünde tutulacağını habercisiydi. Sezer, hukuka aykırı bulduğu her yasa ve kararnameyi imzalamayı tekrar tekrar reddedecek ve bakanlar kuruluna karşı bağımsız ve eleştirel bir tavır sergileyecekti. Sezer'in bu yaklaşımı, Şubat 2001'deki MGK toplantısında Ecevit'le çok büyük bir münakaşaya girmesine neden olacak ve Ecevit'in de – siyasal hayatında ikinci kez

böylesine büyük bir hataya imza atacaktı – sınırlarına hâkim olamayıp toplantıda yaşananları, MGK kararlarının açıklanmasını bekleyen basın mensuplarının önünde canlı yayında aktarması, beraberinde borsanın düşmesini, uluslar arası piyasalarda Türkiye’nin kredi notunun düşürülmesini ve Türk ekonomisine olan güvenin azalmasını içeren büyük bir ekonomik krizi de getirdi. 2001 ve 2002 yılları, gelişmelerle iyice kötüye giden ekonominin rayına oturtulma çabalarıyla geçti; bunun görev için, Dünya Bankası Başkanı Kemal Derviş, Ecevit’in ricasını kırmayarak, ekonominin dümenine geçmeyi kabul etti. Ancak, hükümetin sonunu getiren ekonomik kriz değil, Ecevit’in sağlık durumu oldu. Fiziksel sağlığının yetersizliğine ve duygusal dengesizliklerine rağmen görevden ayrılmayı kabul etmeyen Ecevit’e partisinden muhalif sesler yükselmeye başladı. Dışişleri Bakanı İsmail Cem liderliğindeki muhalif grup DSP’den ayrılarak Yeni Türkiye Partisi’ni kurdular ve bu grubun erken genel seçim isteklerine MHP lideri Bahçeli de katılınca, Ecevit’e başka seçenek kalmadı ve 3 Kasım 2002 erken genel seçim tarihi olarak ilan edildi.

Kamuoyu yoklamaları koalisyon partilerinin seçim barajının altında kalacağını, İslâmcı kanadın yeni partisi AKP’nin esas kazanan olacağını önceden kestirmiş olsa da seçim sonuçları yine de herkes için beklenmedik bir tablo ortaya çıkardı: AKP’nin %34’lük oyla meclisteki mutlak çoğunluğu elde edeceğini kimse düşünmüyordu. Bu tablo, 1990’ları ortalarından beri giderek kötüleşen ekonomik durumdan seçmenin doğrudan doğruya koalisyon hükümetlerini sorumlu tuttuğunu ve çok güçlü bir değişim rüzgârının Türk siyasetinin yeni yüzlerinden yana estiğini herkese göstermişti. Kuruluş manifestosunda kendisi merkezde yer alan bir parti olarak tarif etse de hiç kimse AKP’nin İslâmcı köklerini reddedemezdi; ancak Türk halkı, bir İslâmi devlet düzeni istediği için değil, yoksulluk ve yolsuzluktan sadece yeni bir siyasal oluşumla çıkacaklarına inandıkları için AKP’ye oy vermişti.

Ekonomi

Özal aynı zamanda, Ocak 1980’de Demirel kabinesince ilan edilen IMF destekli ekonomik reform paketinin mimarıydı. İktidara geldiğinde de kafasındaki, ihracata yönelik serbest piyasa ekonomisini yaratabilmek için IMF, Dünya Bankası ve OECD’nin temsil ettiği uluslar arası iş dünyası ve mali çevrelerle yakın ilişkilerini daima koruyacaktı. İktidarı boyunca, Özal’ın bu ekonomi politikasını kolaylıkla yürütebilmesinin en önemli sebebi, cuntanın, bu politikalara keskin bir muhalefet yapacak olan sendikaları ve siyasal solu uzunca bir süreliğine bastırmış olmasıydı. Özal’ın ekonomi programı üç kısımdan oluşuyordu – bu programı hem 1980-1982 yılları arasındaki askeri yönetim zamanında ekonomiden sorumlu

bakan olarak, mali skandallar sonucunda görevden azledilene kadar hem de tek başına iktidara geldiğinde kararlılıklar uygulamaya çalıştı – ödemeler dengesinin iyileştirilmesi, enflasyonla mücadele (bu konuda her zaman başarısız olacaktı) ve ihracata yönelik bir serbest piyasa ekonomisinin yaratılması... Bu amaçlara ulaşmak için şu araçlar kullanılmıştı: Türk ihraç mallarının yabancı pazarlarda rekabet gücünü artırmak için Türk lirasının aşırı ve sürekli olarak devalüasyonu (değer düşürümü); aşırı tüketimi ve enflasyonu azaltmak için faiz oranlarının çok yüksek tutulması; (rekabet olanağını artırmak ve enflasyonu düşürmek için) ücretlerin dondurulması; devlet sübvansiyonlarının kaldırılması ya da azaltılması yoluyla fiyatların yükseltilmesi; ihracatın özel tedbirler dizisi yoluyla teşvik edilmesi (ihracatçıya devletten para yardımı, ihracata yönelik karmaşık bürokratik işlemlerin basitleştirilmesi ve ihracata yönelik sanayiler için ithal edilen girdilerin üzerindeki gümrük vergilerinin kaldırılması... Faiz oranlarındaki yükselme Türk sanayisi için yatırım ve girişim sermayesinde bir artışı getirmede; bunun başlıca sebepleri; devlet bankalarının sıkı düzenlemelere tabi olması ve holding bankalarının da banka fonlarını yalnızca kendi üretim şirketlerine yatırmalarıydı. Bu durum, büyük aile holdinglerinin Özal iktidarında büyük kazançlar elde etmelerini ve Türkiye ekonomisinin geleceğinde daha etkin bir şekilde söz sahibi olmalarını sağladı. Ayrıca bu ekonomik programın bir de kaybedenleri vardı; fiyat artışları, ücretlerin dondurulması ve yüksek faiz oranları hep birlikte, çoğu ücretlinin 1979-1989 arasındaki on yıllık dönemde reel satın alma gücünde %40 ila %60 arası bir düşüşe neden olmuştu. İthalat kısıtlamalarının kaldırılması yoluyla iç piyasada rekabeti teşvik ederek, sanayi ürünlerinin fiyatlarını düşürülmeye çalışılmasıyla, ithalatta bir patlama yaşanmış, yıllardır çeşitli iletişim kanallarından görüp de ulaşamadığı Batı tarzı yaşamın simgeleri olmuş lüks ürünlerin artık ülkede kolayca bulunabilir olmuş ve Türk halkı “bir yaşanmamışlık duygusuyla” hareket ederek (kredili ve taksitli satışların da yaygınlaşmasıyla) hızla bu ürünleri satın alıp tüketmeye başlamıştır. Alt yapı ve kamu yararına hizmetlerde de yatırımlar hızlı bir artış gösterdi; telekomünikasyon ve yol şebekesi modernleştirildi; Sovyet kaynaklı doğal gazın getirilmesi için boru hatları döşendi ve büyük kentlerdeki hava kirliliği kademeli olarak azaltılmaya çalışıldı. Yap-işlet-devret modeliyle devletin nakit para sıkıntısı yüzünden giremediği sektörlerdeki yatırımlar teşvik edildi (bu yöntem en çok da Akdeniz kıyısındaki turizmin canlandırılmasında başvuruldu; ancak kıyı şeridinin doğal güzelliğinin korunmasını şart koşan imar mevzuatına katî suretle uyulmadı). 1960’ların bir tasarısı olan ve Türk sanayisine elektrik üretmesi ve Harran ovasında 1.6 milyon hektarlık toprağı sulaması planlanan GAP projesinin tamamlanmasına büyük önem verildi; bunun altında, nehrin akış yönündeki Suriye ve Irak gibi ülkelerle suyun paylaşımı konusunda bir uzlaşmaya meydan

vermeme gerekçesi de yatıyordu. İstikrar programı, halka yaşattığı bütün sıkıntılara rağmen hedeflediği amaçlarında birçoğuna ulaştı: İhracatta hatırı sayılır bir artış yaşandı (ortalama %22'lik bir artış); ihracat ürünlerinin niteliği %20'ye %72'yle sanayi ürünleri lehine bir artış gösterdi (bununda dörtte birinden fazlasını tekstil ihracatı oluşturunuyordu); Arap ülkelerinin zenginliklerinden kâr elde etmek için orta doğuyla olan ticaret hacmi genişletildi; GSMH 1985'e kadar ortalama %4,5 büyürken, 1987'de büyüme %8'e ulaştı (ancak 1988'den 1994 krizine kadar da kararsız bir büyüme yaşandı); enflasyonu düşürme politikaları 1980'lerin ilk yarısında meyvelerini verdi ve enflasyon oranı %30-40 aralığına geriledi, ancak 1988'de yine %70'e ulaştı ve bu tarihten sonra da giderek yükselmeye devam etti. 1989 yılı, Özalcı ekonomi politikaları için bir dönüm noktası oldu. Nüfusun hâlâ %60'ının istihdam edildiği tarımsal üretimdeki kuraklık, enflasyon oranlarını dahi aşan faiz oranları, devlet yardımlarının azaltılması ve Türk lirasının (Türk banlarındaki yüksek faiz oranlarının gurbetçi birikimleri için bir cazibe teşkil etmesi yüzünden) yüksek kuru büyümeyi giderek yavaşlamasına neden oldu. Zenginle fakir arasındaki uçurum büyüdü ve toplumun küçük bir kesimi gösterişçi tüketimle varlığını sürdürürken, toplumun büyük çoğunluğu tam bir yoksulluk içinde yaşamaya çalışıyordu (işsizlik tazminatı olmadığından işsizlerin kayıtları tutulmuyor, bunun sonucu olarak da işsizlerin kesin sayısı bilinemiyordu, gerçi bu da yönetim katında kimsenin umurunda bile değildi).

Özal sonrasındaki dönemin hâkim siyasal modeli, istikrarsız, her an dağılma tehlikesiyle karşı karşıya olan koalisyon hükümetleriydi. DYP-SHP koalisyonunun etkin bir ekonomi politikası güttüğünü söylemek zordu. Ekonomi, ancak Tansu Çiller döneminde yeniden gündemin ilk sırasına yerleşti. Çillerin öncelikli derdi, KİT'lerin özelleştirilmesiydi (çünkü inançlı bir Thatcher taraftarı olarak devlet müdahalesine karşıydı); ama gerçekleştirdiği özelleştirmelerle hiçbir zaman beklediği başarıyı elde edemedi. Türk ekonomisindeki zayıf noktaları net bir şekilde görmesine rağmen, Çiller'in ülkeyi 1994 ekonomik krizine götüren süreci durdurabilecek adımlar atamadığı da bir gerçektir. İki Amerikan kredi derecelendirme şirketi Türkiye'nin notunu arka arkaya iki kez "yatırım yapılabilir" seviyesinden, "riskli" seviyesine düşürünce, sonuç liranın ani düşüşü ve faizlerin fırlaması oldu. 5 Nisan'da, kısa dönemli acil önlemlerden oluşan çok sert bir istikrar programı ilan eden Çiller hükümeti, bütçe açığını kapatmayı ve yeniden IMF'in gözüne girmeyi başarmış olsa da %150'lik enflasyonu düşürmeyi başaramamış, zaten durgunluk belirtileri gösteren Türk ekonomisini derin bir durgunluğa sürüklemiştir: GSMH %6 azaldı; 600 binden fazla kişi işten çıkarıldı; işinde kalanların satın alma gücü sert ve ani bir şekilde düştü. Ülke ekonomisi toparlanmayı beklerken, Erbakan başbakanlığındaki yeni koalisyon hükümetinin

popülist politikaları (Çiller bu hükümetin de bir üyesi olmasına rağmen duruma müdahale etmemiştir) 1998 Rus mali kriziyle ve 28 Şubat süreciyle birleşince, mali krizi çözme işi 1999 seçimlerinin galibi Ecevit'e düşmüştü. IMF'yle ve Dünya Bankasıyla anlaşarak kapsamlı bir ekonomik program uygulamaya çalışan Ecevit hükümeti (Kemal Derviş sayesinde bu programda da epey yol kat etmiş ve uygulanan etkin program halefi AKP hükümetine de yol göstermişti) ise kendi sonunu kendisi hazırlamış, MGK'da Cumhurbaşkanıyla çıkan bir tartışmayı basına aksettirerek, uluslararası piyasalarda Türkiye'ye olan güveni sarsmış ve yeni bir krize neden olmuştur.

Kürt Sorunu

Kürt halkının hakları sorunu, ülke gündeminde 1980 darbesiyle birlikte giderek artan bir şekilde kendisine yer buluyordu; cunta Kürt kimliğinin ifade biçimlerini baskı altına almış, Kürtçenin özel yaşamda dahi kullanılmasını yasaklamıştı. Halk, sürekli olarak “ulusal duygularının zayıflığı” ile suçlanmaktaydı; bunun en belirgin iki örneği –kendisi Kürt olmadığı halde – Kürt kimliğinin var olduğunu savunduğu için yıllarca hukuka aykırı bir şekilde hapis yatmak zorunda bırakılan sosyolog İsmail Beşikçi ve bir gün, kendi dili Kürtçede de türkü söylemek istediğine dair bir beyanat verdiği için hakkında “ayrılıkçı propaganda” nedeniyle dava açılan İbrahim Tatlıses'ti. 1978'de Abdullah Öcalan'ın, Ankara Üniversitesi Hukuk fakültesi öğrenciyken kurduğu en köktenci Kürt hareketi olan PKK 1980'e kadar ön plana çıkmamışken, darbeye birlikte Şam'a kaçan Öcalan'ın Şam yönetimi, Kuzey Irak Kürt yönetimi ve kimlikleri hiçbir zaman resmi olarak ortaya konamamış olan diğer yabancı güçlerle kurduğu sıkı işbirliği, PKK'yi Türkiye Cumhuriyeti'nin gündeminden hiç düşmeyecek silahlı bir örgüt niteliğine büründürmesine olanak sağladı. 1984 Nevroz'unda gerilla faaliyetlerinin başladığını ilan eden PKK, 15 Ağustos 1984'teki eş zamanlı Erzurum ve Şemdinli baskınlarıyla silahlı mücadelesini başlatmış oldu.

Giderek çapı artan PKK eylemlerine karşı Türk yetkililerinin başvurduğu çözümlerden birisi de köy korucusu sistemini hayata geçirmeleriydi. PKK'nin doğal tabanı olarak gördüğü halk kitlesinin içinden kendisine böyle bir tehdit yönelmesi, beraberinde korucu köylerine yönelik, kadın-çocuk ayrımı gözetmeksizin, sert ve kanlı eylemleri getirdi. Öcalan, köylülere yönelik bu şiddet eylemlerinden 1988'de vazgeçmiş olsa da sivillere yönelik acımasız tutumu kendisini 1993-1994 yıllarındaki köy öğretmenlerine yönelik suikastlarla bir kez daha

gösterdi. PKK'nin eylemlerini sınır üzerinden yaptığı savını uzun süre resmi açıklamalarla savunan Türk yetkililer, gerçeği geç de olsa görüp PKK'nin yerel halktan destek aldığını kabullendiler. Bu kabulleniş 11 ili kapsayan bir OHAL uygulamasıyla denetlenmeye çalışıldı. PKK'nin yerel destekten yararlandığının artık kabul edilmesinin ardından ordu, yaşadığı her öfke ve hüsranda acısını, ayırım gözetmeksizin, yerel sivil halktan çıkardı; boşaltılan ve yakılan köylerin ahalisinin zorla büyük kentlere (Diyarbakır, Mersin, Adana) göç ettirilmesi, bu göçe hazırlıksız yakalanan söz konusu kentleri yeni bir kentleşme sorunuyla karşı karşıya bırakmıştır. Kürt halkının mecliste temsili ve sorunun ulusal siyaset içerisinde tartışarak bir çözüme ulaştırma çabalarıysa sürekli kesintiye uğrayarak (90'ların başından başlayarak siyasete soyunan, ancak Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılan Kürt kökenli partiler sırasıyla HEP, DEP, HADEP ve 2002 seçimlerine giren DTP), çözüm umutlarını ertelemekten başka bir şeye neden olmamıştır. CHP ve TUSİAD'ın Kürt raporları, YDH lideri Cem Boyner'in ve RP'nin yaptığı müzakere çağrıları daima, derin devletin yasadışı uygulamalarının (yargısız infazlar, Hizbullah'ı PKK'ye karşı silahlandırmak gibi) ve Türk Devleti'nin resmi yaklaşımı olan, “müzakereden önce PKK'nin askeri açıdan yenilgiye uğratılması” söyleminin gölgesinde kalan çözüm arayışlarıydılar. Nihayetinde görüldü ki, Öcalan'ın yakalanması bile şiddeti bir süreliğine askıya almaktan başka bir şey getirmemiştir. Adına terör, savaş, çatışma, gerilla mücadelesi... vb. ne dersek diyelim, ölümlerin ve şiddetin bitmesinin yalnızca politikacıların iki dudağı arasından dökülecek uzlaşmacı sözlerle mümkün olacağı gerçeği artık gözler önüne serilmeyi beklemektedir.

Uluslararası İlişkiler

Üçüncü Cumhuriyet döneminin dış ilişkilerinde ağırlık her zaman Türkiye-Avrupa ilişkilerinde oldu. ABD'yle ilişkilerin ana teması ise yine “güvenlik” ve “Türkiye'nin stratejik konumu”ydı. AB'yle yaşanan ilişkiler gösterdi ki, AB'nin kurucu üyeleri ve mevcut yapının kontrolünü ellerinde bulunduran Fransa ve Almanya'daki güçlü muhafazakâr siyasetçilerin (her iki seçimde bir iki ülkeden birisinde iktidarı mutlak ele geçirirler) onayı olmadan Türkiye'nin AB üyeliği, Avrupa'nın çıkarlarına yönelik devam eden bir oyalama sürecinden başka bir şey değildir. Bu gerçeği, Amerika'nın ve Avrupalı baş müttefiki İngiltere'nin AB üzerindeki (zaman zaman yükselen) yoğun baskı ve telkinlerinin bile değiştiremediği gözlenmiştir. Söz konusu oyalama sürecinde ortaya konan gerekçelerinin elbette haklı yanları da mevcuttu. Bir türlü çözüme ulaştırılamayan Kürt sorunu, derin devletin güvenlik güçleri arasında hâlâ egemen olan “yok etmeci” zihniyetten kaynaklanan insan hakları ihlalleri gibi haklı serzenişlerle beraber, Kıbrıs ve Ege Deniz'ine dair anlaşmazlıklar gibi Türkiye'nin

tamamen haklı olduğu konular da AB’nin sürekli gündeme getirip kaşımaya çok sevdiği konulardı; oysa mevcut yapıda AB üyesi olan birçok Doğu Avrupa ülkesinde, Türkiye’deki ihlallerin benzerlerinin, hatta bazen çok daha fazlasının yaşandığı da bir diğerk gerçektir.

Türkiye’nin Ortadoğu’yla olan ilişkilerindeyse temel belirleyici unsur, bölgede yaşanan “savaş” ya da “iç savaş” durumlarıydı: İran-İrak Savaşı, Körfez Harekatı ve sonrasında ortaya çıkan (İrak kuzeyindeki Kürt bölgesini içine alan uçuşa yasak bölge ilanı ve bölgenin güvenliği için oluşturulan Çekiç gücüyle çözüme kavuşturulmaya çalışılan) Kuzey Irak Kürt Sorunu, Filistin-İsrail gerginliği... Kafkaslarla olan ilişkilerdeyse temel belirleyici olay, Sovyet Bloğu’nun 1989’da dağılmasıydı. Özal’ın da önderliğinde kısa ömürlü bir Pan-Türkçü siyasal hayaller rüzgârı esmişse de Sovyetlerin ardılı olan Rusya Federasyonu’nun gerçekte bölgede, hiç de Türkiye’nin tahmin ettiği kadar, siyasal, ekonomik ve kültürel boşluklar bırakmadığı ve Türkiye’nin bölgede söz sahibi olabilmesi için (enerji koridoru olma stratejisi gereği) öncelikle Türkî Cumhuriyetlerle değil de Rusya’yla iyi ilişkiler kurması gerektiği tüm çıplaklığıyla idrak edildi. Ayrıca, Türkiye ile söz konusu Türkî Cumhuriyetlerle pratikte (Azerbaycan hariç) coğrafya, dil ve tarih açısından gerçekte güçlü bağlar olmadığı da kabul edilmesi gereken bir olguydu.